ENCHIRIDION MEDICUM.

HANDLEIDING

TOT DE

GENEESKUNDIGE PRAKTIJK.

ERFMAKING VAN EENE VIJFTIGJARIGE ONDERVINDING

DOOR

C. W. Hufeland,

In leven Koninklijk Pruissisch Staadsraad, Hoogleeraar aan de Koninklijke Hoogeschool te Berlijn, Lid van de Akademie der Wetenschappen, Ridder, enz. enz.

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD.



AMSTERDAM,
BIJ H. D. SANTBERGEN,
1836.



ENCHIRIDION MEDICUM.

ENCHIRIDION MEDICUM.

HANDLEIDING

TOT

DE GENEESKUNDIGE PRAKTIJK.

ERFMAKING VAN EENE VIJFTIGJARIGE ONDERVINDING

DOOR

C. W. HUFELAND,

IN LEVEN KONINKLIJK PRUISSISCH STAATSRAAD, HOOGLEERAAR AAN DE KONINKLIJKE HOOGESCHOOL TE BERLIJN, LID VAN DE AKADEMIE DER WETENSCHAPPEN, RIDDER, ENZ. ENZ.

Uit het Hoogduitsch vertaald.

AMSTERDAM,

BIJ H. D. SANTBERGEN.

1836.

Natuur en Kunst.

Physiatrica.

Natura sanat, medicus curat morbos.

Alle genezingen van ziekten worden door de Natuur te weeg gebragt, de Kunst is slechts hare helpster, en geneest alleen door haar.

Even als het uitwendig verschijnen eener ziekte uit eenen inwendigen ziekelijken toestand des bewerktuigden levens, een inwendig ziekte-proces, zijnen oorsprong neemt, en zijn bestaan alleen te weeg brengt, even zoo neemt elke uitwendige genezing uit een inwendig genezings-proces, — uit eene werkzaamheid des bewerktuigden levens tot verandering en terugbrenging van den onregelmatigen tot den regelmatigen toestand — haren oorsprong, en maakt haar geheel alleen mogelijk.

Dit geldt van alle ziekten zonder uitzondering. In de zigtbare (zoogenoemde uitwendige, heelkundige) ziekten twijfelt niemand daaraan. Ieder heelkundige stemt toe, dat hij het niet is, die eene beenbreuk, eene wond, eene zweer geneest, maar dat het de natuur- (levens-) kracht is, welke door hare bewonderenswaardige verrigtingen van uitzweeting, aaneenhechting, ettering, uitstooting van het bedorvene en wederherstelling deze zaak eigenlijk te weeg brengt, en dat hij daarbij slechts dát doet, wat noodig is, om deze verrigtingen regelmatig en doelmatig te leiden en de hindernissen daarvan te verwijderen. — Maar geheel hetzelfde geldt ook ten opzigte van de inwendige, voor onze zinnen in hare eigenschappen verborgene ziekten, met dit onderscheid alleen, dat wij daarbij de verrigtingen

ter genezing van verandering, uitscheiding van het bedorvene, wederherstelling, en terugkeering tot het evenwigt, niet met onze oogen kunnen zien. En dit is niet alleen het geval bij de heete (met meer opgewekt leven gepaarde), maar ook bij langdurige ziekten, hoewel daar minder snel, minder beslissend. In ligte gevallen ziet men het dagelijks, dat de genezing zonder eenige kunsthulp plaats grijpt; maar dit gebeurt ook bij hevige, zelfs bij de hevigste. — Er bestaat geene ziekte, van de hevigste ontstekingskoorts tot de rotachtige pest, van de onderdrukking tot de overmatige ontlasting der afgescheiden vochten, van de dynamische ziekten tot de kwaadsappigheden, welke niet reeds door de Natuur alleen genezen is. — En wat doet de Kunst ter genezing? — Wij doen aderlatingen bij ontstekingen, verminderen de krachten, en gelooven daardoor te hebben genezen. Maar wij hebben slechts de verhinderingen, de overmaat van bloed en de opgewektheid weggenomen, en daardoor de Natuur in staat gesteld, om de eigenlijke inwendige genezing te volbrengen, welke altijd nu eerst moet plaats hebben, zoo onze behandeling slagen zal. — Wij ondersteunen, bij eenen uitgeputten, zenuwachtigen toestand, de krachten, en gelooven aldus de genezing te bewerken; maar wij verhoogen daardoor slechts de geneeskracht der Natuur tot op dat punt, waarop zij de inwendige verrigtingen ter genezing kan volbrengen, welke tot het herstel noodig zijn. — Zelfs de directe kuur der ziekten door zoogenoemde specifieke middelen is een werk der Natuur, daar het geneesmiddel slechts als de spoorslag werkt, maar de door hetzelve opgewekte terugwerking en de verandering ten betere zelve, niet dan door de hulp der inwendig werkende Natuur mogelijk is. — Ook in kwaadsappigheden, zelfs dáár, waar een specifiek vergift in de bewerktuiging is opgenomen, kan de Natuur de genezing bewerken. Behoeven wij ons die duizenden te herinneren, die bij venerische besmettingen zonder eenige middelen, en thans zelfs planmatig, zonder het gebruik van kwik genezen worden? Maar zelfs bij de diepst doorgedrongene venerische besmet-

tingen zoude het kwik niets helpen, zonder medewerking dezer inwendige geneeskracht, welke eerst de uitscheiding van de smetstof en van het geneesmiddel daartegen tevens, de tot volledige genezing onontbeerlijke herstelling van gezonde vochten, het regelmatig maken der specifiek veranderde afscheidingen, en den wederaangroei van beleedigde werktuigen te weeg brengt. — Hoe dikwijls zien wij, dat al het gebruik van kwik in de meest verschillende vormen vruchteloos is, totdat wij bij een verzwakt ligchaam, door het gelijktijdig gebruik van krachtig voedsel en versterkende middelen, de levenskracht weder tot die veerkracht verheffen, welke tot uitvoering van de inwendige verrigtingen ter genezing en zelfs tot de werking van het kwik noodig is.

Het allerzigtbaarst vertoont zich deze inwendige geneeskracht in die wonderbare, door haar alleen dikwijls geheel onverwacht en hoogst verrassend bewerkte veranderingen, ziektescheidingen, vorm en plaatsveranderingen der ziekte (*crises*, *metaschematismi*, *metastases*), die dikwijls op ééns eene zware, lange, aan alle kunstmiddelen weêrstand biedende ziekte geheel verdrijven of veranderen. De lijder, dien wij des avonds nog voor aan den dood gewijd hielden, valt des nachts in een ruim zweet, en des morgens vinden wij hem buiten alle gevaar. In eene hevige heete ziekte, die wij te vergeefs met onze middelen bestrijden, ontstaat plotseling een ettergezwel aan een of ander uitwendig deel, en de ziekte is verdwenen. En wat de geneeskracht der Natuur de kroon opzet, is hare overwinning over de meest verschillende, meest tegenovergestelde en dikwijls onverstandigste geneeswijzen. — Zien wij niet dagelijks, dat op het land zelfs zonder eenige hulp, of bij de onzinnigste behandeling, menschen gezond worden? En ik ben zelfs bij de kunstmatige behandeling reeds sedert lang tot de overtuiging geraakt, dat van alle genezene zieken het grootste gedeelte wel onder den bijstand des geneesheers, maar verre weg het kleinste gedeelte door zijnen bijstand alleen genezen wordt.

Dit is de ware zin van het groote woord *Crisis*, dat ons zoo verheven en geheimvol uit de grijze Oudheid te gemoet klinkt! Niet de critische ontlasting, niet de uitwendig plaats grijpende verandering, maar het inwendig genezings-proces, de inwendige bewerking der ziekte, het werk der inwendig assimileerende, afscheidende, veranderende, nieuw scheppende Natuur, hetwelk alleen de oorzaak dier uitwendige verschijnselen is, dát is het, wat dit woord uitspreekt, en wat van alle aan de Natuur getrouwe, dieper doorziende, en niet door schoolsche stelsels verblinde geneesheeren daaronder verstaan wordt, van HIPPOCRATES af, tot aan SYDENHAM, HOFMANN en BOERHAAVE.

Eene Geneeskunde, welke in dezen zin de Natuur omvat, welke in alles, wat zij doet, de hoogere wet des levens en der eigene werkzaamheid der Natuur erkent en schat, welke zich niet voor werkzaam (*Agens*), maar voor werktuig houdt; deze inwendige genezing opmerkt, welke de aanwijzingen tot haar handelen alleen uit de behoeften en eischen der zieke Natuur herkent en daarnaar bepaalt, welke alles, wat in het bewerktuigde ligchaam geschiedt, zoowel ziekte, als hare eigene genezingsverrigting en de werking der geneesmiddelen, als levend en als levensaandoening beschouwt; kortom, welke zelve in het leven leeft, en even als zij alles, wat leeft, door het leven tot eenen hoogeren kring van bestaan verheven acht, ook zich zelve en hare handelingen alleen tot dien kring beperkt, en zoo met de genezende Natuur inéénsmelt; — eene zulke Geneeskunde noem ik Physiatrica. — Gewoonlijk verstaat men onder dit woord de genezing door de Natuur alléén. Ik versta daaronder de daarop gegronde geneeskunde. — Zij is de éénige ware, op de eeuwige wetten der Natuur gegronde geneeskunde! Zij is het, welke, van HIPPOCRATES af, altijd het ideaal der ware geneeskundigen was en, door alle wisselingen der schoolsche stelsels, in de echte practici gebleven is! Zij is het, welke ik belijd en steeds beleden heb.

Hieruit volgt nu het regte begrip van de Kunst, hare verhouding tot de Natuur, en het standpunt des geneesheers. — Zoo zeker als het is, dat bij iedere genezing het genezings-proces der Natuur den grondslag uitmaakt en zonder dezelve niet tot stand kan komen, even zeker is het, dat zij door de Kunst verligt, ondersteund, bevorderd, ja soms eerst mogelijk gemaakt wordt. Hierin ligt de noodzakelijkheid en de waarde der Kunst opgesloten. De nadere bepalingen zijn de volgende:

1) De Kunst kan somtijds, door het wegnemen der opwekkende oorzaken, de geheele ziekte wegnemen, en het inwendig genezings-proces onnoodig maken, b. v. door verwijdering van een vreemd ligchaam, van een vergift, van ophooping van gastrische onzuiverheden, die de ziekte voortbrengen.

2) De natuurkracht is somtijds te veel opgewekt en hare werking te woest en te hevig, zoodat zij zich zelve te gronde rigten, of edele deelen beleedigen kan. Hier kan de Kunst eenen zoodanigen graad van verzwakking en matiging der krachten te weeg brengen, als tot bewerking van eene volkomene ziektescheiding en ter verhoeding van gevaarlijke toevallen noodig is.

3) Integendeel kan het der Natuur ook aan genoegzame kracht ontbreken, om het inwendig genezings-proces te volbrengen. Hier komt de Kunst in het midden, herstelt en vergoedt door gepaste versterkende middelen het gebrek aan kracht, en maakt daardoor eerst de inwendige genezing mogelijk.

4) De Kunst kan de hinderpalen verwijderen, welke het genezings-proces voor de Natuur moeijelijk of onmogelijk maken. Daartoe behoort vooral het gewigtig punt van eenen gepasten leefregel, de rust bij koortsige ziekten, de verwijdering van onzuivere lucht, van schadelijk voedsel, enz.

5) De Kunst kan de Natuur bij het bestrijden van bijzondere ziekelijke toestanden door eigendommelijke middelen ondersteunen, welke vooral bij dien toestand passen.

6) De Kunst kan de Natuur bij de door haar ingeslagene

ziektescheiding ondersteunen, en deze tot volkomenheid brengen.

7) Eindelijk bestaan er ziektestoffen en toestanden, die door de natuurkracht alleen niet kunnen bedwongen worden, b. v. de venerische smetstof, werktuigelijke beleedigingen. Hier kan alleen de Kunst helpen, óf door verbetering der stof door middel van tegenwerkende middelen, óf door werktuigelijke en heelkundige hulp.

Dit is de bepaling der geneeskunde en die van hare grenzen tevens. De geneesheer moet niet *magister*, maar *minister naturae* zijn, haar dienaar, of veeleer haar helper, bondgenoot, vriend. Hand in hand moet hij met haar gaan, en het groote werk volbrengen, en nimmer vergeten, dat niet hij, maar zij het is, die het doet, haar achten, steeds voor oogen houden, en nimmer haar storend in den weg treden.

Er zijn twee dwaalwegen, die hieruit voortspruiten, en voor welke de geneesheer zich moet hoeden.

De eerste is: het te weinig doen, de negatieve behandeling, alles aan de Natuur overlaten. Dit is eene fout, waarin bijzonder de nieuwe homoeopathische school vervalt, en die de treurigste gevolgen kan hebben, wanneer er wezenlijk iets stelligs tot redding des lijders te doen is. Zij past alleen dáár, waar geene bepaalde aanwijzing tot handelen bestaat, waar tijd en geduld ter behandeling noodig is, of waar de Natuur de geheele ziektescheiding bij een volkomen evenwigt der krachten, volgens bepaalde tijdruimten, overneemt, b. v. goedaardige pokken, mazelen, en derg.

De tweede is: het te veel doen. Daartoe behoort vooral de waarschuwing, om nimmer ontlastingen van bloed, of andere, de bewerktuiging sterk aantastende middelen zóó overmatig aan te wenden, dat de bewerktuiging daardoor meer schade lijdt, dan door de ziekte zelve.

De Geneeskunde bevat twee zaken: Herkennen en Handelen.

Diagnostiek, Iatrognomiek.

Herkenning van het voorwerp der Genezing.

Herkenning der ziekte is de eerste vereischte ter genezing. — Maar wat is dit? — Niet het kennen van den naam der ziekte, van hare uitwendige verschijnselen alleen (de nomineele, natuurgeschiedkundige, ziektekundige Diagnostiek), want deze zoude slechts tot eene uiterlijke, oppervlakkige, symptomatische behandeling aanleiding geven; maar de herkenning van den inwendigen ziekte-toestand, welke den grondslag der uitwendige verschijnselen uitmaakt, en welke alleen het voorwerp van genezing bij eene grondige behandeling is. Dit is de bepaling der practische Diagnostiek, over welke wij hier spreken. Zij is dus de kunst, om den inwendigen ziekte-toestand, en deszelfs zitplaats, en dus het voorwerp der genezing, de vorderingen der zieke Natuur van de Kunst te herkennen, en daardoor zelfs de aanwijzing ter genezing te geven, voor zoo verre zij hierop berust.

Deze practische Diagnostiek bevat echter niet alleen de herkenning der ziekte, maar ook de herkenning des lijders, d. i. de herkenning van den mensch op zich zelven (het individu), die de ziekte heeft, en de naauwkeurigste bepaling van zijne eigendommelijke en karakteristieke eigenschappen. Want er is een groot onderscheid, of dezelfde ziekte in het een of in het ander voorwerp bestaat, en dit heeft eenen wezenlijken invloed op den vorm, de wijziging en de behandeling der ziekte. Ja hare fijne nuances worden alleen door de kennis en de waarneming dezer eigendommelijkheden bepaald, en de ondervinding leert ons, dat juist dáárin het onderscheidende der bekwaamste en gelukkigste practici gelegen is.

Wij zullen dezelve het eerst beschouwen en daarop de herkenning der ziekte laten volgen.

I.

Herkenning des lijders.

Karakteristiek van het Individu.

Daartoe behooren:

1) De verschillende gestellen. Wij onderscheiden de volgende hoofdsoorten van de natuurkundige verscheidenheid der menschen:

Het volbloedig, phlogistisch, stenisch gestel. Overwigt des vaatstelsels, snelle en rijke bloedbereiding, volle, sterke pols, roodheid van het gelaat, rijkdom aan warmte, kracht in alle levensverrigtingen, neiging tot bloedophoopingen, bloedvloeijingen, ontstekingen.

Het adynamisch, zwak, zwakkelijk gestel. Zwakke, ligt zamendrukbare pols, gebrek aan warmte, zwakte van alle verrigtingen, vooral van de willekeurige, spoedige vermoeijing en moeijelijke ademhaling bij bewegingen, behoefte aan menigvuldige herstelling der krachten, zoowel door voedsel, als door versche lucht, ongeregelde stemming der opwekbaarheid, die óf te zeer verhoogd, óf te zeer verminderd is, even zoo van de afscheidingen, die óf te sterk óf te zwak zijn. Neiging tot adynamische ziekten, verstoppingen, overmatige afvloeijingen.

Het zenuwachtig gestel. Overwigt des zenuwstelsels, groote prikkelbaarheid en gevoeligheid des ligchaams en der ziel, ongelijkheid en veranderlijkheid van den toestand, neiging tot krampen en andere zenuw-verschijnselen.

Het droog, gespannen gestel (*Constitutio rigida, sicca*). Vaste vezel, droogheid, magerheid van het geheele ligchaam, spaarzame af- en uitscheidingen, sterk gekleurde pis, weinig en harde stoelgang, drooge huid, gewoonlijk bruine haren. Neiging tot bloedophoopingen, verstoppingen, vooral in den onderbuik, sthenische ziekten.

Het slap, sponsachtig gestel (*Constitutio laxa, humida*). Slappe vezel, week, sponsachtig vleesch, opgezetheid, bleeke kleur, gebrek aan warmte, koelheid, gewoonlijk blonde haren. Neiging tot verkoudheden, ophoopingen van slijm in alle slijmafscheidende werktuigen, van het hoofd, van de borst, van den onderbuik, tot weiachtige of lymphatische ophoopingen en uitstortingen, vloeijingen, verstoppingen, onvolkomene ziektescheidingen, en ziekten van eenen langdurigen aard.

Het lymphatisch, slijmig gestel komt met het vorige overeen.

Het gastrisch, galachtig, zwartgallig gestel. Onregelmatige, onvolkomen spijsvertering en stoelgang, gedurige neiging tot stoornissen in de spijsvertering en ziekten van dezelve, verstopping der onderbuiks-ingewanden, hypochondrie; bij de galachtige, ziekelijke prikkelbaarheid van de lever, zoodat bij de minste aanleiding de gal overmatig uitgestort of teruggehouden wordt; bij de zwartgallige, geelachtige kleur, donkere pis, opstopping van den stoelgang, aanbeijen.

Het rheumatisch-catarrhaal gestel: zwakte, ziekelijk gevoelige huid; van dáár gebrekkige, ligt onderdrukte huid-uitwaseming, groote neiging tot rheumatismen en verkoudheden.

Het psorisch gestel. Gebrekkige huidafscheiding en voeding; van dáár steeds eene onzuivere huid, gedurige neiging tot huiduitslag en zweren, en stoornis in de verrigtingen van de huid bij alle ziekten en ziektescheidingen.

Het aderlijk-haemorrhoïdaal gestel. Overwigt van het aderlijk stelsel en van het aderlijk bloed, vooral in den onderbuik dat van het poortaderstelsel; van dáár overvulling van hetzelve, ophoopingen van bloed in de speenaders.

Het teringachtig gestel. Een lang opgeschoten ligchaam, spoedige groei, lange hals, platte borst, ingedrukte borstkas, vleugelsgewijs uitstaande schouderbladen, prikkelbaar vaatstelsel, snelle pols, roode, omschrevene wangen, heete handen na het eten, neiging tot opwellingen in het bloed,

en bloedophoopingen, ligte ademloosheid bij bewegingen. Groote, het geheele leven dóór aanhoudende, neiging tot longziekten, longontstekingen, bloedspuwing, longtering.

Het apoplectisch gestel. Korte, dikke hals, een dik, kort bij de schouders gezeten hoofd, een kort, gezet ligchaam. Aanleg tot aandoeningen van het hoofd, beroerte.

2) De afkomst, erfelijkheid. — De gezondheids-toestand der ouders is van groot gewigt voor de herkenning en de karakteristiek van den individuëelen gezondheids-toestand. Want door de voortteling gaan niet slechts werkelijke ziekten, maar nog meer de aanleg tot ziekten over, welke zich later eerst in den loop van het leven, in zekere tijdperken van ontwikkeling of onder begunstigende omstandigheden openbaren, en in werkelijke ziekten overgaan. Daartoe behooren de aanleg tot longtering, tot jicht, tot vorming van steenen, tot klierziekte, tot aanbeijen. Verzwakte, oude ouders verwekken zwakkelijke kinderen; zelfs kan de venerische ziekte soms op de kinderen overgaan.

3) Het geslacht. Het verschil van geslacht geeft aan de bewerktuiging een verschillend ziektekundig karakter, en legt den grond tot verscheidene ziekten: het mannelijk, meer kracht, werkzaamheid, vastheid, neiging tot sthenische ziekten; het vrouwelijk, meer gevoeligheid, ligte opwekbaarheid, met minder werkzaamheid en vastheid in de terugwerking, teêrheid, zachtheid, slapte der vezel, neiging tot lymphatische, slijm- en vet-ophoopingen, zenuwziekten, hysterie; ook heeft het geslachtsleven en deszelfs verrigtingen, de stondenvloed, zwangerschap, kraambed, het zogen, en het ophouden der geslachtsverrigtingen eenen gewigtigen invloed op de ziekten.

4) De ouderdom, het tijdperk des levens. — Iedere ouderdom heeft zijn eigenaardig karakter en daarmede verbondene ziekten en aanleg tot ziekten en dood; want de sterfelijkheid verschilt ook naar de tijdperken des levens. Het tijdperk van den zuigeling (tot aan het eerste tanden krijgen): onvolkomen, half volmaakt leven, nog voortdurende ontwikkeling en vorming, groote prikkelbaarheid en ge-

voeligheid, hevige aandoeningen door kleine prikkels, neiging tot krampen en ophoopingen van bloed naar het hoofd, de grootste sterfelijkheid, het 4de gedeelte. De kinderlijke leeftijd, twee afdeelingen, tot aan het zevende jaar: slapheid der vezel, groote opwekbaarheid en weinig kracht, spoedige uitputting der kracht en gemakkelijke herstelling, neiging tot bloedophoopingen, ontstekingen, gebreken van de voeding en reproductie (hersenontsteking met uitzweeting, croup, Hypertrophie en Atrophie, kwaadsappigheden, klierziekte, wormen). Groote sterfelijkheid een derde gedeelte der geborenen: tot aan het 14^{e} jaar de ontwikkeling der manbaarheid, meer overeenstemming tusschen de verrigtingen en de krachten, minder aanleg tot ziekten, geringe sterfelijkheid. De manbare leeftijd van het 14^{e} tot het 21^{e}, 24^{e} jaar (jongeling en maagd). Groei, overwigt van het vaatstelsel, neiging tot ontstekingen, vooral bloedophoopingen naar de longen en de hersenen, begin der geslachtsverrigtingen. Het tijdperk van het volwassen, ontwikkeld leven van het 24^{e} tot het 50^{e} jaar: stilstand, noch toe- noch afname, evenwigt, de minste ziekten en sterfelijkheid. Het tijdperk van den ouderdom van 50, 60 jaren af: beginnende afname der krachten, traagheid en stoornis der verrigtingen, ophouden van het geslachtsleven. De grijsheid: afname der gevoeligheid, vooral der zinnen, des geheugens, der spierkracht, der afscheidingen, der voeding, stijfheid, droogte, zelfs verbeening, neiging tot kwaadsappigheden, ontaardingen en veranderingen der weefsels, steenvorming.

5) Het temperament, de verhouding van den invloed der ziel op de bewerktuiging en de daardoor ontstaande verschillende karakters van dezelve. Dit is oneindig menigvuldig, echter kan men de verscheidenheden onder 4 hoofdafdeelingen brengen, en deze weder in twee hoofdklassen: óf ligte opwekbaarheid, prikkelbaar temperament, en dit óf met een' korten duur van terugwerking (bloedrijk), óf met lange, hevige terugwerking (galachtig); óf moeijelijke opwekbaarheid, traag, torpide temperament, óf met

korte, sterke terugwerking (phlegmatisch), of met langdurige moeijelijke terugwerking (zwartgallig). —

De volgende zijn de hoofdeigenschappen der verschillende temperamenten:

Het bloedrijk temperament: alle prikkels en indrukken, zoowel ligchamelijke als die der ziel, werken zeer ligt en levendig, maar de werking gaat spoedig voorbij (van dáár ligtzinnigheid, opgeruimde, vrolijke stemming, ligchamelijk, wel ligte opwekking, maar zelden duurzame stoornis der gezondheid); snelle en rijke bloedmaking, van dáár volbloedigheid, overwigt des vaatstelsels, aanleg tot bloedophoopingen en ontstekingen.

Het galachtig temperament: ligte opwekbaarheid met hevige terugwerking van het geheel, vooral van de lever en het stelsel der galafscheiding, waardoor alle prikkels en opwekkingen ligt eene vermeerderde en in hoedanigheid veranderde galafscheiding ten gevolge hebben, maar ook omgekeerd de natuurkundige prikkel der gal terugwerkt en zelfs aan de ziel meer neiging tot toorn, bitterheid en hevigheid der aandoeningen mededeelt. Overvloed van gal, geelachtige kleur, bruin uitzigt, zwarte haren, drooge vezel. Neiging tot hevige ontstekingachtige opwekkingen en ziekten, tot galziekten, ook alle andere ziekten nemen ligt een galachtig karakter en complicatie aan.

Het phlegmatisch temperament: zwakke prikkelbaarheid en gevoeligheid en zwakke, langzame terugwerking, traagheid in alle verrigtingen, zoowel der ziel als des ligchaams, gebrek aan warmte, slapheid der vezel, neiging tot slijm en waterverzamelingen, uitvloeijingen van vochten, tot slepende ziekten van krachteloosheid en zwakte.

Het zwartgallig temperament: moeijelijke opwekbaarheid, maar diep doordringende, niet hevige, maar duurzame tegenwerking. Geen levendig, snel opwekbaar gevoel, maar diep werkende indrukken, en langdurige, vaak verborgene nawerking zoowel in het ligchaam, als in de ziel. Van dáár in deze neiging tot nadenken, diep dóórdenken, hypochondrie, zwaarmoedigheid, melancholie; in het lig-

chaam, neiging tot alle chronische ziekten, vooral van den onderbuik, verstopping der ingewanden.

Echter houde men wèl in het oog, dat het temperament niet altijd enkel, maar vaker gemengd, uit meer dan één zamengesteld voorkomt.

6) De Idiosyncrasie. — Eene alleen aan dit individu eigene wijze van gevoelen en daarop terug te werken. Dergelijke eigendommelijkheden zijn physiologisch, ziektekundig en geneeskundig zeer gewigtig, en moeten door den geneesheer zorgvuldig in acht genomen worden, daar zij eenen wezenlijken invloed op de herkenning en behandeling hebben.

7) Het zwakke deel. Ieder mensch heeft een betrekkelijk zwak deel, hetwelk het ligtst voor ziekten valbaar is en bijzondere opmerkzaamheid verdient. Men herkent het dááraan, dat men onderzoekt, welk deel het menigvuldigst aan ziekelijke aandoeningen onderworpen was, op welk deel ziekteoorzaken, verkoudingen, verhittingen, gemoedsaandoeningen, het onmiddellijkst werken.

8) Gewoonte, leefwijze, bezigheden. Gewoonte wordt eene tweede natuur. Daartoe behoort de levensregel, de gewone levensmiddelen, kleeding, gewone geneesmiddelen, b. v. de gewoonte, om zich op bepaalde tijden te doen aderlaten, purgeermiddelen te nemen.

De leefwijze en de bezigheden. Alle leefwijzen kunnen ten opzigte van de wording der ziekte in twee hoofdklassen gedeeld worden, welke den mensch een wezenlijk verschillend karakter mededeelen en aldus twee verschillend gekarakteriseerde menschenklassen vormen, de zittende en de bewogene leefwijze. De zittende, welke tevens met beslotene lucht pleegt verbonden te zijn, brengt de neiging tot ziekten van den onderbuik, verstoppingen der ingewanden, vooral van de lever, aanbeijen, hypochondrie en door de bedorvene lucht die tot longziekten aan. De bewogene leefwijze in de vrije lucht (de leefwijze der landlieden) is de natuurlijkste, en verhoedt deze ziekten. Van dáár is het opmerkelijk verschil tusschen het getal der

lijders aan longtering, tusschen de land- en stadbewoners af te leiden. Ook de verschillende leefwijze, of zij meer rijk, wellustig, ledig of arm, uitputtend is, en de bezigheden, of zij meer de ziel of het ligchaam inspannen, maken een wezenlijk onderscheid en vormen het karakter van het individu.

9) Gewone ziekten en ziektescheidingen. —Ieder mensch heeft zijnen eigendommelijken aanleg tot ziekten en neiging der ziektescheidingen. Bij den eenen heeft de Natuur de neiging, om alle ziekelijke stoornissen door zweet, bij den anderen door doorloop, enz. teregt te brengen. Hierop moet de geneesheer bij de behandeling wèl letten.

10) Klimaat. Het klimaat werkt zeer sterk op het karakter van deszelfs bewoners. Men zie slechts het verschil tusschen de bewoners der heete en der koude luchtstreken; tusschen de kustbewoners en die der binnenlanden, de bewoners der gebergten en der vlakke streken.

II.

Herkenning der ziekte.

Men verkrijgt dezelve uit de volgende bronnen: de vorming (*Genesis*) (het voorafgegane, de kennis der vroegere, en tegenwoordige, in- en uitwendige ziekmakende invloeden) de verschijnselen (de zinnelijke verschijnselen van den aanwezigen ziekelijken toestand), de analogie en de terugwerking. De twee eerste zijn de gewigtigste. De analogie, de vergelijking van het voorhanden geval met dergelijke, door ons of anderen waargenomene, is in moeijelijke gevallen, waar de eerste geen genoegzaam licht verschaffen, de hulpbron der herkenning. Hetzelfde geldt van de terugwerking, de aanwending van uitwendige magten en invloeden, om door de terugwerking daarop den inwendigen toestand des bewerktuigden levens te herkennen, op dezelfde wijze als de scheikundige zijne proefmiddelen gebruikt, b. v. de aanwending van eene kleine bloedontlasting of van wijn, om in twijfelachtige gevallen het bestaan van een' ontstekingachtigen of adynamischen toestand te ontdekken.

Uit het behoorlijk gebruik dezer bronnen vormt zich nu het rationeel begrip van het wezen der ziekte, het beeld van den inwendigen toestand des lijders, van de inwendige verandering des organischen levens, welke den grondslag der uitwendige verschijnselen uitmaakt, welke tevens het voorwerp der genezing is.

I. Vorming der ziekte.

Ter bepaling van deze moeten de volgende onderwerpen worden onderzocht:

1) De algemeen heerschende ziektegesteldheid. Zij verdient altijd de eerste opmerkzaamheid des geneesheers. Hij moet altijd daarin leven en daarmede bekend zijn; zij is hem dát, wat den wijsgeer de geest des tijds, den koopman de wisselkoers is. Zij is het voortbrengsel van algemeen heerschende invloeden, en dus ook van de algemeene Natuur, van welke de mensch een deel is, en die zich in hem en door hem vertoont. Tot de nasporing van dezelve behoort de dagelijksche waarneming van den barometer en thermometer, de rigting der winden, (hooge stand van den barometer, oosten- en noord-oostenwind brengen steeds spanning van de vezel, neiging tot ontstekingachtigheid te weeg,) vochtigheid en droogte, snelle afwisseling, hoedanigheid van de electriciteit der lucht, bovendien algemeen heerschende ligchamelijke of zedelijke, schadelijke invloeden, b. v. algemeen misgewas, hongersnood, angst, ongelukken, oorlogstijden. De ziektegesteldheid is óf regelmatig afwisselend, *constitutio annua*, welke zich naar de jaargetijden regelt, óf staande, *stationaria*, welke, door alle afwisselingen der jaargetijden, dikwijls jaren achtereen hetzelfde karakter behoudt, of toevallig nieuw gevormd, *epidemica*, eindelijk eene werkelijke epidemie, eene nieuw gevormde ziekte van eenen bepaalden vorm en aard, dikwijls een geheel nieuw, nog niet waargenomen ziekelijk voortbrengsel, dat eene menigte menschen te gelijk met onwederstaanbaar geweld aangrijpt, eenen tijd lang duurt, en even als eene afzonderlijke ziekte hare tijdperken van toeneming,

hoogte en afneming doorloopt. Zij staat in dezelfde betrekking tot de epidemische ziektegesteldheid, als de ziekte tot den aanleg.

2) De *Genius loci*, de endemische ziektegesteldheid, de invloed des klimaats. Elke plaats heeft haar eigendommelijk karakter, dat in den gezonden en ziekelijken toestand der bewoners zigtbaar is, en aan laatstgenoemden dikwijls geheel eigenaardige wijzigingen mededeelt. De geneesheer moet dezelve zorgvuldig bestudeeren, want zij geeft hem dikwijls de beste regelen omtrent de herkenning en behandeling der ziekten; ja, er zijn ziekten, welke alleen aan eene plaats of een klimaat eigendommelijk zijn, endemische ziekten. De omstandigheden, welke den *Genius loci* en den klimatischen invloed bepalen, zijn: de graad van breedte (de verwijdering van den evenaar), de verheffing boven de vlakte der zee, de heerschende winden, trekkende winden, menigvuldige snelle afwisseling van den warmtegraad, de hoedanigheid der oppervlakte (bergachtig of effen), de hoedanigheid van den bodem (vochtig, moerassig of droog, zandig of rotsachtig), de plantengroei (kaal, weiden, akkers, wouden), het water (staand, vlietend water, nabijheid der zee, gewigtig onderscheid der eilanden en der kusten van de binnenlanden), de leefwijze en de bezigheden (onderscheid van het ziekte-karakter van groote volkrijke steden, van het platte land, van fabrijkplaatsen, van die, waar de akkerbouw wordt uitgeoefend).

3) Voorbeschikkende oorzaken (aanleg tot ziekten). Hiertoe behooren voornamelijk de inwendige, individuëele (boven opgenoemde), de erfelijkheid, het zwakkere deel; maar ook die, welke door de werking van aanhoudende uitwendige invloeden, b. v. woning, bezigheden, maatschappelijk verkeer, gemoedsstemming ontstaan.

4) De opwekkende oorzaken (*causae occasionales*). Daartoe behooren alle op de bewerktuiging, als ziekten voortbrengende, werkende magten, werktuigelijke, scheikundige, bewerktuigde, zedelijke, vooral lucht, warmtegraad, spijs en drank, vergiften, smetstoffen, verhitting en verkou-

ding, overmatige inspanning en verzwakking, onderdrukte afscheidingen, driften.

5) Voorafgegane of nog voortdurende ziekten, welke als verwijderde oorzaken van de aanwezige ziekte werken, de geheele pathologische levensloop des lijders; want dikwijls ligt de oorspronkelijke grond der bestaande ziekte zeer verre verwijderd, en kan alleen door eene zorgvuldige studie van alle tusschenkomende veranderingen bepaald worden; ook de voorafgegane behandeling en aangewende geneesmiddelen en alle andere gewoonten behooren hiertoe.

De behoorlijke bepaling dezer ziektevormende verhoudingen vereischt van den kant des geneesheers eene grondige kennis der ontleed- en natuurkunde, der algemeene ziektekunde, vooral van de leer der oorzaken, en evenzeer van de algemeene natuurkunde, scheikunde en algemeene natuurlijke geschiedenis, met betrekking tot het levende.

II. De verschijnselen der ziekte.

De taal der teekenen van de Natuur en de kunst om dezelve uit te leggen.

Interpretatio naturae.

De geneesheer moet zijn: *interpres et minister naturae.* Het eerste vereischte en de hoofdkunst van den practicus is: de taal der Natuur te verstaan, waardoor zij haar lijden en hare eischen om hulp te kennen geeft.

Deze taal zijn de verschijnselen, de zinnelijke verschijnselen der zieke bewerktuiging, welke gewoonlijk teekenen (*signa*) genoemd worden. Men moet dezelve als zoo vele woorden beschouwen, door welke de Natuur tot ons spreekt, en van welke elk zijne bepaalde grondbeteekenis heeft. Maar even als de woorden in de taal door de zamenstelling met andere woorden verschillende beteekenissen verkrijgen, verkrijgt hier ook de grondbeteekenis van het teeken door de verbinding met andere teekenen eene veelvoudige beteekenis en uitlegging. Echter blijft ook hier, zoo als dáár, de grondbeteekenis altijd de hoofdzaak, en nooit zal men de zamenstellingen regt verstaan zonder dezelve.

Ik kan hier onmogelijk al deze aanduidingen aanvoeren. Daartoe zoude ik eene volledige teekenleer moeten schrijven, en daartoe ontbreekt hier de ruimte; maar ik zal mij vergenoegen met die grondbeteekenissen der gewigtigste verschijnselen en derzelver practische waarde den beginnenden geneesheer voor oogen te houden, waarbij ik echter de grondige studie der volledige teekenleer ten sterkste aanbeveel *).

1. De polsslag.

Wanneer gij voor de eerste maal den lijder ziet, moet de pols de voorname leider zijn tot beantwoording der vier hoofdvragen: welke stand des levens hier aanwezig is, welke ziekte het is, welken aard zij heeft, of er levensgevaar aanwezig is, of niet? — Het zoude eer mogelijk zijn, zonder anders iets van den lijder te weten, hem alleen naar den pols behoorlijk te beoordeelen en te behandelen, dan met de kennis van alle overige teekenen zonder den pols †). Ja de pols beslist zelfs omtrent het bestaan des levens. — Er komen gevallen genoeg voor, waarin wij daaruit kunnen weten, of de lijder wezenlijk of slechts schijnbaar dood is.

Wat de eerste vraag, die omtrent het leven, aanbelangt, geeft de pols daaromtrent het éénig zeker antwoord, want hij geeft de kracht van het hart en van het bloed te kennen, en het hart is het middelpunt des levens, en het bloed de ware zetel der levenskracht.

De tweede en gewigtigste diagnostische bepaling is die, of de ziekte tot de koortsige of niet koortsige behoort. Deze vraag wordt alleen door de snelheid of langzaamheid van den pols beantwoord.

Door den pols onderscheidt men voorts de twee hoofd-

---

*) Behalve de oudere schrijvers, beveel ik hem bijzonder, als klassisch, de nieuw uitgekomen Semiotiek van Prof. ALBERS, in *Bonn*, aan.

†) De Chineesche geneesheeren geven hiervan het opmerkelijkst bewijs, hoeveel men uit den pols kan herkennen, wanneer men geleerd heeft, dien te verstaan. Zij doen bijna geene vragen, maar voelen slechts.

vormen van koorts, de tusschenpoozende (*intermittens*) koorts van de nalatende (*remittens*), daar bij de eerste de pols in bepaalde tijdperken geheel koortsvrij en bedaard is, en bij de laatste nooit geheel bedaard wordt, maar slechts somtijds meer, somtijds minder bewogen is, naar hetwelk hier de tijdperken van nalating en verheffing van de koorts, even als bij de eerste die van tusschenpoozing (*Apyrexia*) en aanval, bepaald worden. — Deze onderscheiding is zeer gewigtig voor de behandeling, daar bij eene volledige tusschenpoozing vele middelen, b. v. kina, kunnen worden aangewend, welke in de nalating van de koorts nog zouden schaden. Zelfs hangt in de kwaadaardige tusschenpoozende koorts het leven van deze onderscheiding af, daar eene tusschenpoozende beroerte geheel anders moet behandeld worden, dan eene gewone.

Door den pols herkent men in slepende ziekten, of zij reeds tot de hoogte van den hectischen toestand, d. i. van de teringkoorts, al of niet geklommen zijn.

Door den pols onderkent men kortademigheid van longtering, daar in de eerste ziekte de pols bedaard, in de laatste snel en koortsig is.

In alle koortsen is de pols het hoofdteeken, om den toe- of afnemenden graad der koorts, en dus ook het gevaar, te bepalen. Toenemende snelheid van den pols duidt altijd op toename van de ziekte en van het gevaar; afnemende snelheid is ook altijd afname van de ziekte en van het gevaar. Hoe meer de pols tot zijnen regelmatigen toestand nadert, des te meer nadert de lijder tot de gezondheid. — Dit teeken is het zekerst van allen, zoodat, al waren ook alle overige teekenen ongunstig, wanneer de pols bedaarder en regelmatig wordt, evenwel beterschap te hopen is; terwijl daarentegen, al schijnen ook alle andere teekenen gunstig, wanneer de pols steeds menigvuldiger wordt, een ongunstige afloop te verwachten is.

Bij het einde der koortsen, in het tijdperk der ziekte-scheiding, onderscheidt de pols alleen, of de crisis volkomen of onvolkomen is geweest. Wanneer namelijk de pols

nog opgewekt en snel blijft, kan men, spijt alle overige teekenen van verbetering, verzekerd zijn, dat het genezingsproces niet volkomen gelukt, en dat óf eene wederinstorting des lijders, óf eene plaats- of vormverandering der ziekte, b. v. de overgang in eene sluipende koorts, kortom, geene volledige herstelling te wachten is. Echter moet men hier eene uitzondering maken ten opzigte der heete zenuwkoortsen, waarna de pols dikwijls nog weken lang eene ongewone menigvuldigheid behoudt, alleen door eene teruggeblevene plaatselijke prikkelbaarheid des slagaderstelsels. Maar ook hier duidt hij een langzaam herstel aan.

De derde vraag, of de ziekte een sthenisch of een adynamisch karakter heeft, wordt even zoo het zekerst door den pols bepaald; een harde, sterke, moeijelijk zamendrukbare pols duidt altijd een sthenisch karakter, een zwakke, ligt zamendrukbare pols (wanneer plaatselijke oorzaken hem dit karakter niet slechts tijdelijk mededeelen) een asthenisch karakter aan.

Zeer gewigtig is te dezen opzigte de waarneming van de directe of indirecte verhouding van de hitte en de overige verschijnselen der koorts tot den pols. — Wanneer dezelve namelijk direkt is, d. i., wanneer met de grootheid en menigvuldigheid van den pols ook de hitte, pijn, het ijlen, of een ander verschijnsel toeneemt, is het karakter ontstekingachtig en vereischt de verzwakkende geneeswijze. Wanneer echter de verhouding indirekt is, d. i., hoe meer de pols zinkt, de hitte, pijn, het ijlen, enz. toeneemt, is dit zeker een teeken van het adynamisch karakter, en vereischt de versterkende geneeswijze. — In het eerste geval is er overmaat van kracht, in het tweede gebrek daaraan oorzaak der ziekte; ginds verbetert vermindering, hier vermeerdering der krachten de toevallen. Wijn verkoelt, doet den pols, het ijlen, de pijnen bedaren.

Door den pols herkent men voorts het best het zenuwachtig karakter, zoowel in heete, als in slepende ziekten. Wanneer de pols ongelijk (de eene slag anders dan de andere), of veranderlijk (eenige minuten, soms ook uren

lang, langzaam, vol, groot, en dan weder klein of snel) is, dan is dit in koortsen alleen reeds een teeken, dat deze koorts niet ontstekingachtig, maar van eenen zenuwachtigen aard is, en bij slepende ziekten, dat het geene aandoening des bloeds, maar wel der zenuwen (van eenen hypochondrischen of hysterischen aard), en dus eene geheel tegenovergestelde behandeling noodzakelijk is.

Hiertoe behoort de hoogst gewigtige onderscheiding van het verschillend karakter der plaatselijke aandoeningen, of alleen krampachtige ontstekingen van de ware. De hevigste pleuritische pijn, met tot stikkens toe stijgende borstbeklemming, of de hevigste bepaalde pijn in een gedeelte van den onderbuik kan ontstaan, zoodat men dezelve voor de hevigste plaatselijke ontsteking zoude kunnen houden, en toch zoude eene aderlating den lijder om het leven brengen. Hier kan alleen de pols en andere bijomstandigheden den waren aard der zaak aan het licht brengen. Wanneer de pols tevens klein, ongelijk of tusschenpoozend, de pis bleek en waterig, de ledematen koud, de lijder tot weenen geneigd is, dan is dit een krampachtig toeval, dat met wijn en vlugtige zenuwmiddelen moet behandeld worden. Wanneer daarentegen de pols hard, vol en sterk, de pis rood en vurig, de lijder heet is, bestaat er ontsteking, en de aderlating is dringend aangewezen.

De vierde vraag, hoe hoog het gevaar geklommen is, wordt evenzeer ten zekerste door den pols beslist, daar uit den graad van kracht van het hart, als het *punctum movens* van het geheele leven, ten zekerste de nog overige voorraad van levenskracht, even als uit de verschijnselen van den bloedomloop, de bestaande stoornissen van het levens–proces in deszelfs onmiddellijkste vereischten kunnen herkend worden. Hoe ongelijker en meer tusschenpoozend, of zeer klein en snel de pols is, des te grooter is het gevaar.

Maar ook voor de aanwending der geneesmiddelen is de pols een hoofdteeken, ja in vele levensgevaarlijke gevallen het éénige, waarvan de redding des levens afhangt. Deze zijn het gebruik van de kina bij de kwaadaardige

tusschenpoozende koorts, tot voorkoming der doodelijke beroerte, en het aanwenden van de aderlating bij levensgevaarlijke ontstekingen en bloedophoopingen.

Zelfs voor de beoordeeling van de werking der geneesmiddelen en de bepaling van derzelver aanwending, is de pols een hoofdteeken. Hij duidt ons vooreerst in het algemeen aan, of de middelen op de bewerktuiging werken, en ten tweede, of deze werking goed of nadeelig is, of zij verhoogd of verminderd moet worden. — Dit geldt omtrent de beide hoofdsoorten van koorts.

Bij ontstekingachtige koortsen is de pols de voornaamste leider bij het gebruik van het gewigtigste geneesmiddel, de aderlating. Het bloed moet zoo lang vloeijen, totdat de pols van zijne ontstekingachtige hoogte en kracht tot den regelmatigen graad verminderd is, en de pols heeft hier de beslissende stem. Al houdt de plaatselijke aandoening, tegen welke men de aderlating aanwendt (borstbeklemming, pleuritische pijn, ijlhoofdigheid, enz.), nog niet op, maar de pols zinkt, moet de aderlating geëindigd worden. Even zoo wordt de herhaling van de aderlating door de weder toenemende kracht van den pols bepaald, of, door het afnemen van dezelve, ook bij voortdurende of weder toenemende aandoeningen verboden.

Wanneer de toestand twijfelachtig is, of dezelve phlogistisch of adynamisch is, wordt de pols door zijne hoedanigheid bij de aderlating het beste teeken. Echter vereischt dit naauwkeurige waarnemers. Wanneer men namelijk, zoodra het bloed begint te vloeijen, de pols dadelijk kleiner en sneller voelt worden, dan is de ziekte zeker van eenen asthenischen aard, en moet de ader dadelijk gesloten worden. Wordt daarentegen de pols in den beginne nog eenigzins voller en dan wel weeker, maar bedaarder en niet kleiner, dan is de ziekte zeker ontstekingachtig.

Bij de adynamische koortsen is de pols het éénige teeken, om te weten, of de bewerktuiging op de middelen terugwerkt, en of dezelve den behoorlijken graad van prikkeling bereikt hebben.

Alles komt dáárop aan, of op de aanwending van een nieuw middel in den pols eene verandering tot beterschap bemerkt wordt, of de snelle, kleine pols langzamer en voller, de trage, onderdrukte, levendiger wordt. Dit is alleen reeds genoeg, om ons de geneeslijkheid der ziekte te bewijzen, en tevens, dat zoowel de hoedanigheid als de hoeveelheid der middelen gepast is. Wanneer er zich echter in den pols geene verandering vertoont, zelfs bij versterkte giften, dan is dit het ergste teeken, en voorspelt een' ongunstigen afloop. — Wordt de pols sneller en opgewekter, dan bewijst dit gewoonlijk, dat onze middelen te sterk en te heet zijn, en wij moeten dezelve minderen, zoo wij den lijder niet door overprikkeling willen dooden. (De jonge geneesheer kan over het algemeen niet genoeg gewaarschuwd worden, om de toenemende snelheid van den pols niet altijd voor een teeken van toenemende zwakte te houden, maar altijd eerst te onderzoeken, of zij niet veeleer het gevolg van te sterk prikkelende middelen is, hetwelk hij bij eene kleine vermindering van dezelve spoedig zal bemerken, daar hij integendeel, bij de eerste vooronderstelling, den lijder met steeds sterker prikkelende middelen zal bestormen en spoedig deszelfs krachten uitputten).

Bij alle ontlastingen en afvloeijingen, zoowel van bloed als van andere vochten, zoowel in koortsen als in slepende ziekten, is de pols het éénig zeker teeken, of zij kritisch, of symptomatisch, heilzaam of schadelijk zijn, en gevolgelijk, of men dezelve moet onderdrukken, of voort laten gaan.

Kortom, wie geen verstand van den pols heeft, is geen geneesheer, en wie den lijder gezien heeft, zonder hem den pols te voelen, heeft hem niet gezien.

Uit den pols kan men in het algemeen het volgende herkennen:

1) De kracht van het hart en daaruit de sterkte der levenskracht in het geheel. De pols is niets anders, dan de door zamentrekking van het hart te weeg gebragte tegenstoot in de slagaders, en dus is het duidelijk, dat

uit den sterkeren of zwakkeren wederstand, dien het bloed aan de drukking van den vinger biedt, de meerdere of mindere kracht van het hart, die hem denzelven mededeelt, en dus ook de geheele levenskracht kan herkend worden, wier hoofdbron en voorname zetel het hart is. Van dáár kan men ook zoowel de hoogste overmaat der levenskracht (ontstekingachtige toestand), als ook de levenszwakte door geen teeken zoo zeker als door den pols herkennen. Hoe grooter de kracht van het hart is, met des te meer kracht wordt het bloed bij de zamentrekking van het hart in de aders gestuwd, en met des te meer geweld zal het tegen den op de slagader gelegden vinger aanstooten, en des te meer wederstand tegen den zamendrukkenden vinger aanbieden. Hoe zwakker het hart is, des te zwakker is ook de tegenstoot en tegendrukking.

2) De gesteldheid van de prikkelbaarheid des zenuwstelsels *). De zamentrekking van het hart heeft plaats, doordien het indringende bloed als prikkel op de inwendige wanden werkt, en de prikkelbaarheid derzelve in werking brengt. Hoe grooter de prikkelbaarheid is, des te sneller en levendiger wordt de zamentrekking opgewekt en des te sneller en menigvuldiger is de polsslag; hoe zwakker de prikkelbaarheid is, des te langzamer en trager zal de pols zijn. Dit geldt vooral van het slagaderstelsel. Daar echter

*) Men heeft in de laatste tijden, sinds PARRY's proeven, het aandeel der slagaders aan den polsslag veel te zeer ontkend. Maar men heeft vergeten, gelijk thans zoo dikwijls gebeurt, dat de ziekelijke toestand iets anders is, dan de gezonde, en dat er in denzelven krachten kunnen werkzaam worden, van welke men geen spoor bij den gezonden mensch vindt. Het is onloochenbaar, en zeer duidelijk te voelen, dat de zamentrekbaarheid der slagaders door den prikkel van ontsteking of van de zenuwen en kramp verhoogd, en hem daardoor meer hardheid, spanning, en zelfs verkleining kan worden medegedeeld, even als door de afwezigheid daarvan meer weekheid en uitzettingsvermogen. Ja, dat de invloed der slagaders aan de voortbeweging van het bloed wezenlijk aandeel heeft, zien wij duidelijk bij de verlamming van afzonderlijke ledematen, waar de pols in dezelve veel kleiner is, en soms geheel ophoudt, ofschoon het hart met dezelfde kracht het bloed in deze slagaders drijft, als in de andere. Zelfs de versterkte klopping in een ontstoken deel, als ook het verschil van den polsslag van eene slagader bij de andere, dat wij in vele ziekten waarnemen, is een bewijs daarvan.

het zenuwstelsel in een zoo naauw verband daarmede staat, wordt ook de verandering van de prikkelbaarheid der zenuwen daarin uitgedrukt, en de pols daardoor een gewigtig teeken voor het bestaan van zenuwprikkels, b. v. pijnen, gemoedsaandoeningen, gastrische prikkels (wormen, winden, enz.). Door verandering der prikkelbaarheid wordt de pols niet slechts ten opzigte van zijne snelheid en menigvuldigheid, maar ook in zijne regelmatigheid en gelijkmatigheid veranderd (ongelijke, tusschenpoozende pols), en zelfs eene tegennatuurlijke prikkelbaarheid aan het hart medegedeeld en door den pols voorgesteld: van dáár de ongelijkheid, de tusschenpoozingen. Even zoo kunnen hier door den invloed van den zenuwprikkel de vaten aangedaan, harder, meer gespannen en zamengetrokken worden.

3) De hoeveelheid en hoedanigheid des bloeds. Hoe meer bloed er aanwezig is, des te voller en minder zamendrukbaar is de slagader; hoe minder, des te minder uitgezet en leêger is de ader op het gevoel. Zelfs de hoedanigheid van het bloed kan in zóó verre uit den pols herkend worden, dat, hoe rijker het aan kleurende deelen en vezelstof is, de pols des te vaster en moeijelijker zamen te drukken, en hoe wateriger en slijmiger het bloed, des te weeker en gemakkelijker zamen te drukken de pols is; even als deze ook, hoe rijker het bloed aan prikkelende stoffen en warmtestof, des te menigvuldiger en sneller is.

4) Werktuigelijke beletselen in de wegen van het bloed. Ophoopingen van bloed, hepatisatie der longen, polypen, verwijdingen van het hart en van de groote vaten, ophoopingen van water in het hartezakje en de borstholte, aanmerkelijke belemmeringen, ook in verwijderde stelsels, vooral van den onderbuik.

De gewigtigste soorten van den pols.

De menigvuldige en zeldzame (*frequens et rarus*); de snelle en langzame (*celer et tardus*).

Menigvuldig heet de pols, wanneer het hart zich vaker te zamentrekt, dan in den gezonden toestand (bij vol-

wassenen iets meer dan 70 slagen in de minuut, waarbij echter de individuëele verscheidenheid van het voorwerp een onderscheid maakt; bij kinderen onder de twee jaren, over de 90). Snel, wanneer de zamentrekking van het hart sneller geschiedt, dan in den regelmatigen toestand. Zeldzaam is hij, wanneer hij zeldzamer slaat, dan in den gezonden toestand, dus onder de 70 in de minuut; traag, wanneer de zamentrekking op zich zelve langzamer, trager plaats heeft.

Dus hebben menigvuldigheid en zeldzaamheid op het getal, snelheid en langzaamheid op de wijze der zamentrekkingen betrekking.

Het menigvuldiger worden van den pols wijst óf eene vermeerdering der prikkelbaarheid aan (van dáár is hetzelve het meest algemeene teeken van koorts, en daar verhoogde prikkelbaarheid zoowel een gevolg van vermeerdering, als van het zinken der levenskracht zijn kan, kan ook menigvuldigheid van den pols van beide het gevolg wezen, en, daar de prikkelbaarheid van zwakte nog meer van den regel kan afwijken, dan die der kracht, bij de zwakte in eenen nog hoogeren graad), óf eene vermeerdering van den prikkel en daarin óf eene idiopathische vermeerdering van de kracht des prikkels in het vaatstelsel (dus vermeerdering van de hoeveelheid van bloed, of ook slechts schijnbaar door uitzetting of betrekkelijk sterkere ophooping in het hart, door het terugkomen van de uitwendige oppervlakte, door koude, huidkramp, vaste banden te weeg gebragt), óf sympathische prikkeling (prikkels der zinnen, der ziel, pijn, ontsteking, kortom, iedere prikkel in een of ander deel des ligchaams kan daarop werken, hoe gevoeliger het deel is, des te meer).

Het afnemen van de menigvuldigheid van den pols bij koortsen duidt het zekerst het afnemen der ziekte aan, voortdurende menigvuldigheid na de ziektescheiding, onvolkomene crisis, als ook dat er nog iets van de ziekte is overgebleven, en men voor ziekteverplaatsingen moet beducht zijn.

De hoogste menigvuldigheid (150, 200 slagen in de minuut, grootere menigvuldigheid is niet te tellen, en wordt sidderen van de slagader) duidt de hoogste zwakte of eenen rotachtigen toestand aan. Het zwakke hart zoekt door menigvuldige onvolkomene zamentrekkingen dát te vergoeden, wat het niet door eene langzame krachtige zamentrekking tot voortstuwing van het bloed kan doen: van dáár is de pols menigvuldig en klein. Men kan dus uit de vermeerderde menigvuldigheid in zulke gevallen niet tot eene bespoedigde voortbeweging der bloedmassa besluiten, maar tot het tegendeel; — de hoogste menigvuldigheid, met kleinheid, snelheid en tusschenpoozingen verbonden, is de pols der stervenden.

De zeldzame pols. De zeldzaamheid van den pols kan aan sommige menschen natuurlijk wezen; er zijn menschen, welke slechts 50, en zelfs 30 polsslagen in de minuut hebben.

In ziekten wijst hij aan: het afnemen der prikkelbaarheid (dus het afnemen of de geheele tusschenpoozing der koorts, den koortsvrijen tijd), der hoeveelheid bloeds (van daar na een sterk bloedverlies), den ouderdom, ook drukking op de hersenen, welke de gevoeligheid en prikkelbaarheid des vaatstelsels vermindert.

De snelle pols ontstaat dáárdoor, dat het hart zich te snel na de uitzetting zamentrekt, dus zich niet volkomen kan uitzetten en de pols slechts even gevoeld wordt. Deze is gewoonlijk met menigvuldigheid verbonden, maar kan ook tevens zeldzaam zijn. Dezelve duidt eenen krampachtigen toestand, ook groote zwakte aan, meestal het laatste, wanneer hij tevens zeldzaam is.

De trage pols. Traagheid der zamentrekking van het hart duidt het grootste gebrek aan prikkelbaarheid aan: van dáár den typheusen, tragen toestand in koortsen, vooral drukking op de hersenen. Van dáár heet de zeldzame en trage pols *Pulsus cephalicus*, *apoplecticus* en is een teeken van drukking op de hersenen, welke door het opkomen of reeds bestaan van een' apoplectischen toe-

stand veroorzaakt wordt, derhalve een kwaad teeken bij beleedigingen van het hoofd, ook bij andere ziekten, waar vrees voor uitzweeting bestaat.

De harde en weeke pols (*durus et mollis*).

Het gevoel van hardheid en weekheid bepaalt dit onderscheid. Hardheid van den pols heeft hare oorzaak óf in de rokken der slagader, en duidt dan een' gespannen, geprikkelden toestand van dezelve aan (van dáár is hij een hoofdteeken van plaatselijke ontsteking en kramp, hetwelk de begeleidende verschijnselen moeten onderscheiden), soms ook verdrooging, nadering tot verbeening van de slagaders, hetwelk in den ouderdom het geval is (van dáár is deze de gewone pols van oude lieden); óf in eene hevige geweldige werkzaamheid van het hart, hetwelk het bloed met groote kracht in de slagaders stuwt; hier is de pols nu ook groot en met vermeerderde warmte verbonden: óf in groote digtheid, droogte, of ook stolbaarheid van het bloed. Dun waterig bloed maakt den pols week.

Weekheid van den pols duidt het tegendeel aan, afwezigheid van ontsteking en kramp.

De sterke (moeijelijk zamendrukbare) en de zwakke (ligt zamendrukbare) pols (*pulsus fortis et debilis*).

Sterk heet de pols, wanneer hij met kracht tegen den opgelegden vinger aanslaat, en moeijelijk kan zamengedrukt worden. Zelfs kan dezelve in eenen hoogeren graad in het geheel niet zamengedrukt worden; maar ook gedurende de sterkste zamendrukking voelt men nog altijd den slag der slagader.

Zwak, wanneer hij zwak aanslaat en gemakkelijk of geheel zamendrukbaar is.

De menigvuldige, sterke en harde pols duidt altijd ontstekingskoorts en wijst de aderlating aan. Sydenham zegt: bij eenen zoodanigen pols moet men aderlaten, al ware de ziekte ook de pest.

Wanneer bij een' zoodanigen pols pijn in een gewigtig ingewand wordt waargenomen, moet men aannemen, dat dáár ontsteking ontstaat of reeds bestaat. Echter moet men de ontsteking van het inwendig weefsel der longen, en de ontsteking der onderbuiksingewanden, vooral des darmkanaals, uitzonderen. Hier is dikwijls de pols zeer klein, in het eerste geval klein en week, bij onderbuiksontstekingen klein en hard (als een gespannen koord). De oorzaak daarvan is bij longontstekingen de belemmerde doorgang van het bloed door de longen, of de door pijn belemmerde inademing, waardoor te weinig bloed in de groote slagader en in den grooten bloedomloop komt.

Maar men wachte zich vooral dit met den pols der zwakte te verwisselen. De onderscheidingsteekenen zijn: de voorafgegane verschijnselen, welke op een ontstekingachtig karakter duiden, de begeleidende verschijnselen, en het oogenblikkelijk opkomen van den pols, wanneer men in het eerste geval den adem met geweld laat inhouden of hoesten, en in beide gevallen het voller worden van den pols, zoodra men eene ader opent en het bloed laat vloeijen.

Hierop is de volgende stelling gegrond:

Een zwakke en ligt zamendrukbare pols duidt altijd (wanneer de boven opgenoemde plaatselijke aandoeningen niet aanwezig zijn) ware levenszwakte, en wijst het gebruik van wijn aan.

De groote en kleine pols (*magnus et parvus*);
De volle en ledige pols (*plenus et vacuus*).

Groot heet de pols, wanneer de slagader op het gevoel breed en uitgezet is; klein, wanneer het tegendeel plaats heeft, de slagader verkleind, en zoo dun als een bindtouw op het gevoel is.

De grootte duidt aan: volledig uitzettingsvermogen der slagader (dus afwezigheid van kramp en prikkel, van dáár een zoo schoon teeken eener volkomene krisis); voorraad van bloed (echter kan het ook slechts *turgor*, uit-

zetting van het bloed, b. v. door hitte, koorts, onregelmatige zenuwprikkeling zijn, welke men dáárdoor onderscheidt, of de pols tevens vol is of niet) en kracht van het hart.

De kleine pols duidt aan, dat de slagader niet genoegzaam door bloed wordt uitgezet. Dit kan eene dubbele oorzaak hebben, kramp of zwakte, en daartoe onderscheide men, of hij bij de kleinheid hard of week is.

De kleine en harde pols is de krampachtige pols: deze duidt aan, dat de slagader door kramp zóódanig zamengetrokken is, dat zij zich niet behoorlijk laat uitzetten.

De kleine en weeke pols duidt aan, dat het hart geene kracht genoeg heeft, om het bloed voldoende in de slagaders te drijven, dus den hoogsten graad der levenszwakte, of ook gebrek aan bloed.

De volle pols onderscheidt zich dáárdoor van den grooten, dat de slagader niet alleen volkomen is uitgezet, maar ook op het gevoel geheel gevuld en dus ook minder zamendrukbaar is. Deze duidt dus volbloedigheid (*Plethora*) aan. Wanneer hij alleen groot is, maar ligt zamendrukbaar, is het slechts schijnbare volheid, uitzetting van het bloed.

Dit moet bijzonder opgemerkt worden bij adynamische, typheuse koortsen, waar de pols ook somtijds vol schijnt, maar het eene zeer gevaarlijke dwaling zoude zijn, wanneer men dit voor een teeken van volbloedigheid hield, en dien ten gevolge handelde. Men onderscheidt dit dááraan, dat de pols ligtelijk kan zamengedrukt worden.

De ledige pols is altijd ook klein, en komt dus met den kleinen en weeken pols overeen en duidt ook hetzelfde aan.

Nog moet men opmerken, dat de pols periodisch groot en vol kan schijnen door plaatselijke bloedophoopingen naar het hart, vooral van eenen haemorrhoïdairen aard, en dan een teeken is van bloedophoopingen in het poortaderstelsel.

De ongelijke pols (*inaequalis*). De tusschenpoozende pols.

Ongelijk heet de pols, wanneer óf de slagen niet gelijkmatig op elkander volgen (de onregelmatige pols), óf wanneer een polsslag in grootte, volheid, sterkte van den anderen verschilt. Deze duidt altijd eene stoornis van de regelmatige beweging van het hart aan, welke óf van kramp, aan welke het hart, even als iedere andere spier blootgesteld is, óf van gebrek aan kracht van hetzelve, soms ook, echter zeer zelden, van belemmeringen van den bloedomloop, óf in de longen (zoo als bij den hoogsten graad van longontsteking) óf in het hart door organische gebreken van hetzelve afhangt. Van dáár is hetzelve een hoofdteeken der zenuwachtige en adynamische koortsen en over het algemeen van eenen zenuwachtigen toestand.

De tusschenpoozende pols (wanneer één of meer slagen geheel uitblijven) duidt voornamelijk eene oogenblikkelijke belemmering van de zamentrekking van het hart aan, welke het menigvuldigst door kramp of ook door organische ziekten wordt voortgebragt.

Meestal echter duidt deze pols eene krampachtige, door medegevoeligheid uit den onderbuik voortgebragte aandoening van het hart aan, en heet dus met regt *pulsus abdominalis* en *intestinalis*, want het menigvuldigst ontstaat dezelve door *Diarrhoea* en aanleg tot dezelve, ook door plaatselijke ophooping van bloed uit den onderbuik door haemorrhoïdaire oorzaken. Wanneer dezelve tevens vol en sterk is, wijst hij sterke overvulling met bloed van het hart, en bloedontlastingen aan.

Eenige bijzondere soorten van den ongelijken pols verdienen nog bijzondere opmerkzaamheid.

Pulsus myurus, waar eene reeks van polsslagen steeds kleiner wordt, totdat zij niet meer voelbaar zijn: de pols der stervenden.

Pulsus dicrotus, waar een polsslag als het ware in tweeën verdeeld schijnt: gewoonlijk een voorbode van kritische neusbloeding.

Pulsus inciduus, waar eene reeks van polsslagen gedurig langzamer en dan weder gedurig sneller wordt: gewoonlijk een teeken van eene aanstaande krisis, vooral door zweet.

Hartklopping.

De hartklopping, eene te geweldige of onregelmatige beweging van het hart, welke gevoeld, en soms gehoord kan worden (Het dreunende hart).

Zij duidt aan: óf een' te sterken aandrang van bloed naar het hart, hetwelk zoowel van algemeene volbloedigheid als van plaatselijke, b. v. van bloedophooping naar de speenaders of de baarmoeder, kan ontstaan; óf zenuwprikkeling, bijzonder hevige gemoedsaandoeningen, meestal schrik of angst, hevige pijnen, prikkelingen door medegevoeligheid uit den onderbuik, vooral wormen, krampen, vooral hysterische en hypochondrische; óf groote zwakte (*spasmus a depletione*), zoo als bij te sterke ontlastingen van bloed of andere vochten (hier is dezelve eene voorbode van flaauwte); óf eindelijk plaatselijke ziekten van het hart en organische gebreken, overvoeding, slagaderbreuken, polypen, waterzucht van het hartzakje.

Bij hysterische en hypochondrische voorwerpen is zij van geene beteekenis.

Een bestendig of steeds terugkeerend hartkloppen met flaauwten doet organische ziekten van het hart vermoeden.

De kunst van het polsvoelen.

Om dit alles nu uit den pols te herkennen, is het noodig, dat men den pols kan voelen, en daartoe is het niet genoeg den vinger vlugtig op de ader te leggen. — Er moeten 3 — 4 vingers op de slagader gelegd worden, zoodat men een stuk derzelve van eenige duimen onder de vingers heeft; men moet ten minste eene minuut lang (dikwijls ook langer), en met de meest gespannen en op dit punt bepaalde opmerkzaamheid, de aanraking voortzetten; men moet de drukking van den vinger vermeer-

deren, verminderen, op velerlei manieren wijzigen, soms de slagader geheel zamendrukken, dan weder snel open laten, om te zien, of het bloed zich geheel laat wegdrukken of niet, of de slagader zich spoedig of langzaam weder vult, enz. kortom, men moet zich daarin geoefend hebben. Er behoort eene eigenaardige beschaving van het gevoel, een eigenaardige tact in de vingers daartoe, welke niet dan door lange en oplettende oefening kan verkregen worden. De geneesheer moet den pols behandelen, als de virtuoos zijn speeltuig; hij moet hem even zoo goed leeren spelen en daarmede vertrouwd worden, als deze met het zijne. Alleen zulk een geneesheer zal in en door den pols dingen ontdekken, die een ander niet eens vermoedt. Eene verborgene liefde is wel eens uit den pols als oorzaak der ziekte ontdekt. Daarom moet men jonge geneesheeren raden, zoo vaak mogelijk, zelfs bij gezonden, den pols te voelen.

Ook moet men niet dadelijk bij zijne aankomst den pols des lijders voelen, want bij vele zieken maakt het binnenkomen des geneesheers, als den regter over leven en dood, eene verandering in den pols, maar eerst door een vriendschappelijk gesprek den lijder gerust stellen, en dan bedaard en natuurlijk den pols vatten.

Niet minder moet de opmerkzaamheid op bijomstandigheden, die den pols kunnen veranderen, aanbevolen worden, om vergissingen voor te komen. Daartoe behoort bijzonder de invloed der uitwendige warmte of van zekere verhittende dingen, waardoor de op zich zelven kleine pols voor een' oogenblik vol en groot kan gemaakt worden, voorafgegane gemoedsbewegingen of ligchamelijke beweging.

2. De ademhaling.

Het eerst na den pols biedt deze verrigting de gewigtigste, voor het inwendig leven zelf meest beteekenende verschijnselen aan, daar zij even onmiddellijk met het leven en deszelfs behoud verbonden is. HIPPOCRATES zegt: *Respiratione bona semper salus speranda est, etiam si re-*

liqua non bona essent. En dit is vooral waar in koortsen. Voorts is zij in vele ziekten het éénige *Signum diagnosticum*, b. v. *Asthma*, *Tussis*, *Pneumonia*, *Catarrhus suffocativus*, ook *Apoplexia*.

Zij duidt ons aan:

1) Den toestand der longen, derzelver gangbaarheid, uitzettingsvermogen en de belemmeringen daarvan, welke óf ontsteking, óf kramp, óf ophooping van slijm en andere stoffen in de bronchiën, of in de zelfstandigheid der long zelve, Hepatisatie, Emphysema, Oedema, Tubercula, Vomicae en andere organische gebreken kunnen zijn.

2) Den toestand der luchtpijp, hare gangbaarheid of de verhindering daarvan, óf door ontsteking of kramp, óf door daarin bevatte, dezelve werktuigelijk sluitende of vernaauwende stoffen, óf door uitwendige drukking, b. v. het kropgezwel.

3) Verhinderingen van de vrije beweging en uitzetting der longen, welke buiten de longen zelve gelegen zijn, of tusschen de long en de borstkas door ophooping van water, lucht, vet, etter, of in de borstkas door ontsteking der vliezen, kramp of onwerkzaamheid der spieren, verbeening van de kraakbeenderen der ribben, gebreken in den bouw der beenderen; als ook verhinderde beweging van het middelrif door ontsteking of uitzetting van den onderbuik door water en gezwellen van de ingewanden in denzelven.

4) Gebreken van het hart. Overvoeding, verwijding, enz.

5) De hoedanigheid van den bloedomloop, bijzonder de zoo gewigtige onderscheiding van de ware bespoedigde voortbeweging des bloeds van de slechts schijnbare, bij de beoordeeling van de menigvuldigheid van den pols, welke geenszins altijd een bewijs van eene wezenlijk bespoedigde voortbeweging der bloedmassa is. Om dit te onderscheiden, moet men de verhouding van den polsslag tot de ademhaling waarnemen. Bij eenen volkomen regelmatigen bloedomloop slaat de pols 4 malen gedurende

eene ademhaling, en in den gezonden en regelmatigen toestand blijft deze verhouding, zoowel bij de bespoediging, als bij de vertraging van den bloedomloop, altijd dezelfde; zoo ook in alle koortsen, welke met verhoogde levenskracht verbonden zijn, en zij bewijst eene wezenlijk bespoedigde voortbeweging des bloeds. Wanneer echter deze verhouding ophoudt, en bij eenen menigvuldigen pols de ademhaling ook niet menigvuldiger wordt, bewijst het, dat de zamentrekking van het hart wel vermeerderd is, maar uit gebrek aan kracht de bloedmassa daardoor niet sneller voortbeweegt, en daardoor de behoefte van eene bespoedigde ademhaling niet wordt opgewekt.

6) Den toestand der levenskracht in het algemeen, voor zoo verre een behoorlijke graad van kracht tot behoorlijke werkzaamheid der borstspieren en longen noodig is. Van dáár maakt groote vermoeijing het ademhalen moeijelijk; zwakke menschen worden ligt ademloos bij bewegingen.

7) Den toestand des zenuwstelsels. Daar de ademhaling eene half willekeurige verrigting is, heeft de verschillende graad van gevoeligheid invloed op dezelve. Zoo kan een toestand van gezonken gevoeligheid, van verdooving, te weeg brengen, dat de lijder de behoefte aan het ademhalen minder gevoelt en dus langzamer ademhaalt, dan het volgens den toestand van den bloedomloop moest plaats hebben, b. v. in typheuse koortsen, zoo ook bij drukking op de hersenen, bij beroerte, de snorkende ademhaling.

8) De hoedanigheid der uitwendige lucht. Onzuivere, bedorvene, voor de ademhaling ongeschikte lucht kan oorzaak zijn van het moeijelijk ademhalen.

De voornaamste soorten van de onregelmatige ademhaling.

De menigvuldige en zeldzame ademhaling (*Respiratio frequens et rara*).

Menigvuldig heet de ademhaling, wanneer zij meer-

malen in eenen gegeven' tijd plaats heeft, dan in den regelmatigen toestand; zeldzaam, wanneer het tegendeel geschiedt.

Menigvuldige ademhaling duidt aan: vooreerst bespoedigde beweging des bloeds (van dáár in koortsen, en hoe menigvuldiger de ademhaling is, des te heviger is de koorts; menigvuldig en diep ademhalen duidt den hoogsten graad der ontstekingskoorts aan); voorts zwakke longen, wanneer dezelve bij de geringste beweging des ligchaams ontstaat (bij menschen, die ligt buiten adem komen); de long tracht door menigvuldiger ademhalen dátgene te vergoeden, wat haar aan kracht in de afzonderlijke ademhalingen ontbreekt; eindelijk ook eene verhindering, welke volkomene uitzetting der longen onmogelijk maakt: van dáár is de ademhaling ook kort, b. v. longontsteking, leverontsteking, borstwaterzucht, opzetting van winden.

Zeldzame ademhaling duidt aan: bedaarde beweging van het bloed, vrije longen en eenen vrijen bloedomloop door dezelve, en ongehinderde uitzetting derzelve. Diep en zeldzaam ademhalen met groote inspanning der spieren duidt groot gebrek aan kracht aan, met zuchten vermengd, op handen zijnde flaauwten of krampen. Zeldzame, korte en koude ademhaling is een teeken van het sterven.

De snelle en langzame ademhaling (*velox*, (*celer*) *et tarda*)

heeft betrekking op de wijze, waarop de ademhaling wordt uitgevoerd, of namelijk de uitademing snel of langzaam op de inademing volgt.

Snel ademhalen duidt aan: pijnlijke aandoeningen van de borst en van den onderbuik, welke bij de uitzetting der borst vermeerderd worden, weshalve men het zoekt te verminderen en te verkorten (zoo als bij onderbuiks- en longontstekingen); óf eene zoodanige prikkelbaarheid der longen, dat de uitzetting dadelijk krampachtige zamensnoering te weeg brengt (waarmede gewoonlijk

ook *Convulsio pectoris* (Hoest) verbonden is, zoo als bij catarrhus); óf eene verhindering, welke de uitzetting der longen niet toelaat, b. v. Tubercula, Ettering.

Langzaam duidt het tegendeel aan: vrije uitzetting der longen, vrijen bloedomloop door dezelve, afwezigheid van prikkeling en kramp.

Het is dus het schoonste teeken van gezondheid der borst en de beste proef van de longen, wanneer een mensch zeer diep kan ademhalen en de lucht zeer lang inhouden. Echter is er ook soms eene overmatige langzaamheid in ziekten aanwezig, en deze duidt de grootste zwakte aan.

De lange (diepe) en korte ademhaling (*magna (profunda) et parva*).

Lang heet de ademhaling, wanneer bij de inademing eene groote hoeveelheid lucht ingeademd, en bij de uitademing ook weder uitgedreven wordt, en is dus in het algemeen een goed teeken van vrijheid van de long en van den bloedomloop, afwezigheid van kramp en kracht der spieren tot eene volkomene verwijding der borstkas. Echter moet zij daarbij niet moeijelijk zijn, en is dan gewoonlijk tevens traag.

Iets anders is het, wanneer zij met groote inspanning van kracht en met geweld plaats heeft, met angst verbonden en hoorbaar is (*magna cum molestiis*). Dán duidt zij overvulling van bloed, kramp, vooral in de streek van den hartkuil, ook eenen slaapzuchtigen en ijlhoofdigen toestand aan, vooral wanneer zij met lange tusschenpoozingen terugkomt.

De korte ademhaling duidt het tegendeel aan. Hier belet kramp, zwakte de uitzetting.

Het moeijelijk en ligt ademhalen (*difficilis et facilis*).

De moeijelijke ademhaling heeft verschillende graden: *Dyspnoea*, de moeijelijke ademhaling, borstbeklemming, *Respiratio anhelosa*, de hijgende ademhaling, *suspi-*

riosa, de zuchtende, *Orthopnoea*, de hoogste tot stikken toe klimmende moeijelijkheid in het ademhalen. Het beeld van dezelve is: de lijder kan niet dan zittend of regt opstaand ademhalen, met een' uitgestrekten hals en groote inspanning van alle borstspieren. Bij alle moeijelijke ademhaling wordt ook de bloedomloop door de longen meer of minder belemmerd, er komt dus minder bloed in het linker hart, en dit heeft tweederlei gevolgen: vooreerst, ophooping van het bloed in het hoofd, door den verhinderden terugvloed, dus slaapzuchtigen toestand; ten tweede, verminderden toevloed van het bloed door de groote slagader in het geheele ligchaam en daardoor een' kleinen, ledigen, tusschenpoozenden pols, koude ledematen.

Het moeijelijk ademhalen duidt óf eene verhindering binnen of buiten de werktuigen der ademhaling aan (dikwijls bij overigens gezonde menschen slechts volbloedigheid, overvulling der longen met bloed); óf eenen krampachtigen toestand der ademhalingswerktuigen; *Orthopnoea*, eene onoverkomelijke belemmering, den hoogsten graad der longontsteking, hepatisatie der longen, uitstorting van bloed in de bronchiën, in de luchtpijp, uitwendige zamendrukking der longen door water, etter en derg., verstikking.

De gelijke en ongelijke ademhaling (*Resp. aequalis et inaequalis*).

De ongelijke ademhaling is het teeken, óf van eenen prikkel, die de longzenuwen krampachtig aandoet, óf van eene belemmering in de ademhaling.

De hoorbare ademhaling (*R. sonora*).

Deze verschilt:

De rogchelende ademhaling (*stertorosa*) is een teeken van ophooping van slijm, of etter, of bloed in de bronchiën, of van verlamming der longen: van dáár het rogchelen der stervenden.

De fluitende ademhaling (*clangosa*, *sibilans*) duidt

eene vernaauwing van het kanaal der luchtpijp aan, welke óf van kramp (zoo als bij krampachtig *asthma*), óf van uitzweeting van stolbare lymphe (zoo als in de croup) afhangt.

Respiratio crepitans, die bij elke inademing een knisterend geruisch geeft, als droog papier of parkement, duidt groote droogte in het slijmvlies der bronchiën, of ophooping van zeer taaije slijm of etter aan.

De heete of koude adem (*R. calida et frigida*).

De heete adem duidt in het algemeen eenen bespoedigden bloedomloop aan; de zeer heete adem (*fervens*) óf algemeen ontstekingachtige aandoeningen, óf ontsteking der longen, en der andere naast aan gelegene onderbuiksingewanden (zeer gewigtig bij de herkenning van dezelve, bij kleine kinderen dikwijls het éénige teeken). Van dáár is het slechtste teeken bij ontsteking heete adem met koude ledematen.

De koele adem duidt eenen langzamen, tragen bloedomloop, waterig bloed, stilstand van hetzelve in de longen; geheel koude adem duidt afsterving aan, en komt dus bij inwendige versterving, bij stervenden voor.

Kwalijkriekende adem (*R. male olens*)

duidt aan: dikwijls alleen onzindelijkheid des lijders of bedorven tanden; bovendien onzuiverheden in de maag, wormen, of lang vasten, of een rotachtig bederf van het bloed (van dáár bij overmatige voeding met vleesch, vooral van raauw vleesch, zoo als bij alle vleeschvretende dieren, bij scheurbuik (een hoofdteeken daarvan), bij rotkoorts, etterachtige kwaadsappigheid, of ettering in de longen, of in het strottenhoofd, even zoo bij een overmatig gebruik van kwikmiddelen). Bij vele vrouwen is hij het teeken van den stondenvloed.

Drukking, Spanning, Pijn in de borst.

Al deze bezwaren duiden óf op ophooping van bloed

naar de longen, óf op eene krampachtige aandoening, eene zenuwprikkeling (dikwijls slechts uit medegevoeligheid of ziekteverplaatsing), óf op plaatselijke gebreken der longen. Van dáár zijn zij alleen bij eenen aanleg tot tering van eene gewigtige beteekenis. Pijnen in de borst met koorts duiden óf rheumatische, óf ontstekingachtige aandoeningen van het borstvlies aan.

Klank en geruisch in de borst.

Men onderscheidt twee dingen: den klank, dien de borst op het aankloppen laat hooren, en het geruisch, dat men bij de inademing in de borst of onmiddellijk door het aanleggen van het oor, of door het gebruik van den stethoskoop, hoort.

De klank bij het aankloppen is óf helder, als op een ledig vat, óf dof, als op een vol. Het eerste bewijst, dat longen en borstkas vrij van ziekelijke ophoopingen zijn; het andere bewijst derzelver bestaan.

Het verschillend en van den regel afwijkend geruisch, dat men door den stethoscoop bij de inademing hoort, kan óf eene ongangbare plaats in de longen, (dus ontsteking, hepatisatie, *Tubercula*, *Vomica*), óf eene in de bronchiën aanwezige stof (slijm, bloed, etter), óf ophoopingen van water in de borstkas en aangroeijingen van het borstvlies aanduiden. Ook kan men aan bijzondere klanken de ziekten van het hart herkennen.

Maar al deze hoorbare teekenen kunnen slechts als hulpteekenen dienen. Zij bewijzen niets, wanneer er niet andere teekenen tevens aanwezig zijn, die de uitkomst van een zoodanig onderzoek bevestigen en juister maken.

Hoest.

De hoest duidt vooreerst en in het algemeen eene prikkeling en oogenblikkelijke stuip der ademhalingswerktuigen aan, en is dus van eene zeer menigvuldige beteekenis: want de prikkeling, die hoest opwekt, kan zoowel van verhoogde prikkelbaarheid der longen, als van eenen prik-

kel afhangen, en deze kan óf idiopathisch, d. i. in de long zelve gezeteld, óf consensuëel en antagonistisch, en dus buiten de longen gelegen zijn. Hoest kan dus zoowel een teeken zijn van eene aandoening der longen, en wel óf eene door ontsteking of zenuwachtigheid of verkoudheid verhoogde prikkelbaarheid der longen, óf van eenen prikkel, b. v. ophooping van bloed, tubercula, ziekteverplaatsing, ettering, als een teeken van eene gestoorde spijsvertering en gastrische onzuiverheden (Maaghoest), óf van eene zieke lever, milt en andere onderbuiksingewanden, en dit woord vereischt dus tot zijne uitlegging altijd nog de hulpteekenen, welke de bijzondere Diagnostiek der ziekte aan de hand geeft.

Het volgende diene alleen in het algemeen tot een practisch gebruik:

Bij elke heete, niet zinkingachtige, koorts verdient het opkomen van hoest altijd de grootste opmerkzaamheid; want hij kan de eerste aanduiding van eene ontstaande longontsteking zijn. Echter kan hij ook van den prikkel eener uitslagziekte ontstaan; zoo, b. v. korte, drooge hoest met veel niezen en tranen der oogen, van den beginne af, is een teeken van mazelen.

Bij alle menschen met eenen teringachtigen aanleg verdient elke ontstaande hoest de grootste oplettendheid; want hij kan het begin der zich ontwikkelende longtering aanduiden.

Menschen, bij wie elke ziekteprikkel dadelijk hoest verwekt, even als die, welke bij de minste inspanning der longen, loopen, spreken, lagchen, zelfs gemoedsaandoeningen, dadelijk hoest krijgen, lijden aan eene ziekelijke gevoeligheid der longen en eenen teringachtigen aanleg.

Langdurige, drooge hoest, die door elke kleine inspanning der longen kan worden opgewekt, met somtijds plaats hebbende vlugtige steken in de borst en niet geheel vrije ademhaling, duidt het bestaan van tubercula aan.

Langdurige hoest met veel opgeven van slijm geeft

het vermoeden van het begin eener slijmtering aan de hand.

Afwezigheid van hoest is het beste teeken voor de gezondheid der longen. — Zoowel bij gezonden, als zieken, zoowel in heete, als slepende ziekten, is zij de beste longenproef. Men late den lijder diep inademen en den adem eenigen tijd inhouden. Wanneer hij dit kan, zonder neiging tot hoesten te ontwaren, is zijne long gezond. Het tegendeel is altijd verdacht.

De Stem en Spraak.

Heeschheid (*vox rauca*) duidt het aanwezen van slijm of etter in het strottenhoofd, of ontsteking van deszelfs slijmvlies aan; derhalve is zij een teeken van verkoudheid, van keeltering (*Phthisis laryngea*) en van keelontsteking (*Angina*).

Het ontbreken van de stem (*Aphonia*) duidt den hoogsten graad van keelontsteking, of keeltering, of kramp, of verlamming der stemwerktuigen aan.

Sprakeloosheid, of kramp (zoo als zij dikwijls periodisch voorkomt, meestal door vrijsterziekte, en consensuëel door gastrische prikkels, vooral door wormen), of verlamming der spraakwerktuigen, zoo als bij beroerte en typheuse koortsen, beleedigingen van het hoofd, waar zij altijd een slecht teeken is.

Het stamelen (*vox balbutiens*) duidt in koortsen altijd eene bedenkelijke, aan verlamming grenzende aandoening der spraakzenuwen en der hersenen aan, welke zich dikwijls reeds bij het begin der koorts dáárdoor openbaart, dat de lijder sommige letters niet duidelijk uitspreekt, waarop de geneesheer wèl moet letten.

Geeuwen, Zuchten, Niezen.

Geeuwen duidt altijd eenen te tragen bloedomloop door de long aan, welken de Natuur door eene zeer diepe inademing en geweldddadige uitzetting der ademhalingswerktuigen zoekt te bevorderen. Het duidt dus zwakte of kramp aan, zoo b. v. bij het aankomen der tusschenpoozende koorts.

Zuchten zonder zedelijke oorzaak beduidt hetzelfde.

Niezen is eene stuipachtige uitademing en duidt aan: een' prikkel in den neus (van dáár verkoudheid of mazelen), of in de long (van dáár, bij longontsteking, het ontstaan van ettering), of ook in den onderbuik (zoodat dikwijls niezen bij kinderen wormen aanwijst).

Weenen en Lagchen.

Weenen in ziekten duidt altijd kramp, zenuwachtigheid aan, zoodat de geneigdheid tot weenen een hoofdteeken van eenen hysterischen toestand is.

Overmatig tranen der oogen in koortsen is een teeken van ophooping van bloed in het hoofd, in het begin der koorts, van mazelen.

Lagchen duidt altijd eenen aanmerkelijken prikkel van den geest of van het ligchaam op het zenuwstelsel aan: van dáár is het in koortsen dikwijls de voorbode van ijlhoofdigheid en stuipen; neiging om over alle kleinigheden te lagchen, duidt, even als de neiging tot weenen, eenen hysterischen toestand aan, en zij gaan dus dikwijls in elkander over.

Risus sardonicus, geweldig stuipachtig lagchen, kan als verschijnsel van ontsteking van het middelrif ontstaan.

3. Het bloed.

Het door eene aderlating of bloedvloeijing ontlast bloed vertoont menigerlei afwijkingen van den regelmatigen toestand, welke als teekenen van ziekte of van aanleg tot ziekte kunnen dienen.

Vooreerst komen de verscheidenheden van den zamenhang in aanmerking. Zij duiden óf afwijkingen in de stolbaarheid, óf eene afwijking in de verhouding van de waterige, weiachtige bestanddeelen tot de stolbare deelen aan.

Te vaste zamenhang. Hij duidt het volgende aan: óf eene verhoogde stolbaarheid, plasticiteit van het bloed (de ontstekingachtige vastheid). Het bloed stolt snel en in eenen vasten bloedkoek, uit welken zich

slechts weinig wei afscheidt. Dezelve duidt bij gezonden een sterk gestel en neiging tot ontstekingen, in ziekten aanleg tot ontsteking of reeds werkelijke ontsteking aan. De teekenen van het werkelijk ontstoken bloed zijn: het stolt zeer snel, dikwijls onmiddellijk na het uitvloeijen uit de ader, in eenen zeer vasten bloedkoek, uit welken zich slechts weinig wei afscheidt, en op welks oppervlakte zich eene witte vaste spekhuid (*corium s. crusta pleuritica*) vormt, des te vaster en dikker, hoe hooger de graad van ontsteking is, zelfs bij de hoogste graden zóó vast, dat zij niet dan met moeite kan doorsneden worden. Echter moet men hierbij wèl onderscheiden, dat zij ook bij ontstekingen kan ontbreken, en dat hare afwezigheid geenszins de afwezigheid van de ontsteking aanduidt; voorts, dat haar ontstaan zelf van de opening der ader afhangt, en eene kleine opening, waar het bloed niet in eenen stroom uitvloeit, hare vorming verhindert, en eindelijk, dat zij zich ook bij rheumatische ziekten en bij zwangere vrouwen kan vormen. Hier is zij slechts los en minder dik; de ware ontstekingskorst onderscheidt zich door hare witheid en vastheid. Wanneer zij geelachtig, groenachtig, vlokkig, gescheurd is, duidt zij zenuwachtige, valsche ontstekingen aan.

Of gebrek aan water (droogte des bloeds, zwartgallige hoedanigheid).

Te geringe zamenhang. Hij duidt óf gebrek aan plastische verbinding en stolbaarheid des bloeds, óf overmaat van waterige deelen in het bloed aan, en heeft dus tweederlei soorten.

Dunheid des bloeds (*tenuitas serosa*), overmaat van wei, duidt zwakke assimilatie, chlorotischen aanleg, neiging tot waterzucht aan. Ontbinding des bloeds (*colliquatio sanguinis*), gebrek aan stolbaarheid en plasticiteit, (het bloed is donker en stolt niet in een' vasten bloedkoek, maar in eene brijachtige massa, in welke de cruor en de wei gemengd blijven), duidt aanleg tot rotachtige ontbinding, scheurbuikige aandoeningen, rotkoorts aan.

Ten tweede de kleur. Donkerrood en vast stollend bloed duidt kracht aan; te donker, zwart bloed duidt overmaat van koolstof, venositeit, aan: van dáár bij scheurbuik, zwartgallige ziekten van den onderbuik, blaauwe ziekte (*cyanosis*). Te bleek, helder bloed toont overmaat van wei en duidt zwakte aan. Wanneer het daarbij helderrood is, is het een teeken van kwaadsappigheid, b. v. van jicht, rheumatismus. Ook verdient de kleur der wei oplettendheid. Wanneer zij geheel helder is afgescheiden, is het een voortreffelijk teeken van goede bloedbereiding en gezondheid. Wanneer zij troebel melkachtig is, een teeken van zwakte; wanneer zij zeer geel is, van gal in het bloed, en wanneer zij bloedig is, van eenen rotachtigen toestand.

4. Spijsvertering.

Na den bloedomloop en de ademhaling is de spijsvertering de gewigtigste verrigting in de bewerktuiging, en zoo ook de gewigtigste in hare beteekenis voor den practicus; want men herkent hieruit:

Vooreerst den toestand van de spijsverteringswerktuigen en aldus van de hoofdbron der reproductie.

Ten tweede: den toestand der geheele bewerktuiging door de tallooze zenuwverbindingen, in welke deze werktuigen met alle deelen staan.

Ten derde: de hoedanigheid der vochten, daar dezelve de zitplaats der gewigtigste zuiverings- en afscheidingswerktuigen der bewerktuiging zijn.

In het algemeen duidt eene goede spijsvertering eenen sterken, krachtigen aard, weinig vatbaarheid voor uitwendige ligchamelijke of moreele ziekmakende invloeden, levendige en ligte zelfhulp in ziekten, en aanleg tot een lang leven aan.

Menschen met eene sterke spijsvertering zijn meer tot heete, die met eene zwakke spijsvertering meer tot slepende ziekten geneigd.

Het slikken.

Verhindering in het slikken duidt óf (wanneer het met pijn gepaard gaat) keelontsteking, óf kramp, óf verlamming, óf eenen werktuigelijken hinderpaal, óf, wanneer zij slechts tot vloeibare stoffen betrekking heeft, watervrees aan.

Honger.

Gebrek aan eetlust duidt vooreerst en het veelvuldigst het bestaan van schadelijke, onverteerbare stoffen in de maag, bovendien eenen koortsachtigen toestand aan, want alle koortsen nemen den eetlust weg, de rheumatische en teringkoortsen uitgezonderd; óf eindelijk wanorden in de zenuwgevoeligheid (zoo als bij vrijsterziekte, melancholie), zwakte der maag of organische ziekten van dezelve.

Overmatige eetlust, Hondshonger, *Pica*, duiden gebrek aan voedende stoffen, zoowel in de maag als in het bloed, aan; (van dáár in ziekten, welke het voedsel snel uit de maag ontlasten, chronische brakingen, doorloop, zoo ook bij teringachtige en uitputtende ziekten), óf eenen prikkel op de maag en darmzenuwen (zoo als bij wormen, scherpe gastrische stoffen, ziekteverplaatsingen), óf ziekelijk verhoogde gevoeligheid der maagzenuwen (zoo als bij zenuwziekten, vrijsterziekte, waanzin, *Pica*, bij zwangeren). Een ongewoon sterke lust tot sommige dingen is dikwijls een teeken van een heilzaam instinct der Natuur, en moet zoowel diagnostisch als therapeutisch in het oog worden gehouden. Zoo duidt de trek tot kalk zuur in de maag, tot zoute dingen slijm, tot zuren rotachtig bederf, naar wijn zwakte en behoefte aan versterking aan.

Dorst.

Deze wijst aan: droogte van den mond, gebrek aan uitwaseming, dus inwendige hitte (derhalve een teeken van koorts en ontsteking), óf kramp (zoo als in de koortskonde),

óf eene scherpte in de maag of in het bloed, óf eindelijk gebrek aan water in het bloed: van dáár is de onverzadelijke dorst in koortsen een teeken van den hoogsten graad van ontsteking des bloeds.

Walging en Braken.

Het braken is eene stuipachtige aandoening der maag, en duidt óf eenen ongewonen prikkel in de maag of buiten dezelve, welke haar consensueel aandoet, óf eene verhoogde prikkelbaarheid derzelve aan; gevolgelijk vooreerst de aanwezigheid van schadelijke, prikkelende stoffen in de maag zelve, hetwelk de hoedanigheid van de tong en de uitgebraakte stoffen bewijzen; óf ziekelijk verhoogde prikkelbaarheid of ontsteking (wanneer de lijder al wat hij gebruikt heeft, dadelijk weder uitbraakt); óf een' consensuëel werkenden prikkel, leverontsteking, darmontsteking, ophooping van drekstoffen in de darmen, galsteenen, steenen in de nieren, schudding der hersenen, en ophooping van water in dezelve; óf eindelijk organische gebreken van de maag en der naburige ingewanden.

Misselijkheid en braken in den morgenstond, zonder teekenen van onzuiverheden in de maag, is dikwijls een teeken van verborgene steenen in de nieren, bij vrouwen van beginnende zwangerschap.

Winden, Meteorismus.

Vele winden, *Ructus* en *Flatus*, duiden vooreerst aan: ophoopingen van schadelijke, veel lucht ontwikkelende stoffen, de eerste in de maag, de laatste in het darmkanaal. Bestendige neiging daartoe is een teeken van zwakte, Atonie (ontbrekende veerkracht) dezer deelen.

Meteorismus in koortsen is altijd een kwaad teeken, en duidt óf groote ophooping aan van bedorvene en rotachtige stoffen met groote Atonie, óf, wanneer de buik zeer gespannen en pijnlijk is, ontsteking. Meteoristische opzetting van den onderbuik is bij kinderen een teeken van wormen.

Stoelgang.

Het onderzoek der door de darmen ontlaste stoffen is gewigtig, deels tot herkenning der in dezelve bevatte zelfstandigheden, deels tot herkenning van den ziekelijken toestand van dezelve en van de met haar verbòndene onderbuiksingewanden, deels tot ontdekking der uit het bloed in het darmkanaal afgescheidene zelfstandigheden en dus der afwijkingen in de hoedanigheid van de vochten in het algemeen, deels tot herkenning van dynamische, consensuëele en antagonistische aandoeningen der bewerktuiging.

Het is bij alle ziekten van den onderbuik zeer noodzakelijk de hoedanigheid der drekstoffen te onderzoeken; bij gastrische ziekten hangt van derzelver schadelijke hoedanigheid de aanwijzing tot het gebruik van purgeermiddelen af.

Men lette daarbij op den zamenhang, de kleur, den reuk en de wijze van ontlasting.

Wij onderscheiden vermeerderden en verminderden stoelgang.

Vermeerderde stoelgang (*Diarrhoea*) duidt aan: óf de tegenwoordigheid van schadelijke, ongewoonlijk prikkelende stoffen in het darmkanaal, waartoe ook wormen behooren; óf eenen prikkel in de vliezen van hetzelve, als zweren, ziekteverplaatsingen; óf verhoogde ontstekingachtige of zenuwachtige prikkelbaarheid; óf afleiding van schadelijke stoffen op hetzelve, b. v. etter, kritische afscheidingen; óf consensuëele (zelfs psychische, b. v. angst) en antagonistische prikkeling, b. v. door onderdrukking van de verrigting der huid; óf eindelijk de hoogste zwakte van het darmkanaal, zelfs van de geheele bewerktuiging, colliquatie.

Groene stoelgangen bij zuigelingen duiden zuur, donker bruine overmaat van gal, ongekleurde gebrek aan gal aan.

Verminderde stoelgang (*obstructio alvi*) duidt óf gebrek van den natuurlijken prikkel der darmen, der gal, aan, óf gebrek aan prikkelbaarheid, Atonie, óf krampachtige zamensnoering, óf gebrek aan vloeistoffen, het

nalaten van het drinken, óf afleiding der vochten naar andere deelen, bijzonder naar de huid, door zweet, of mechanische verhinderingen, organische gebreken.

Pijnlijke stoelgang (*colica*) en persing op den stoelgang (*Tenesmus*) duidt óf prikkelende, scherpe stoffen in het darmkanaal aan, óf verhoogde gevoeligheid van hetzelve, welke óf ontstekingachtig óf zenuwachtig zijn kan. *Tenesmus* duidt aanbeijen en Dysenterie aan.

Onwillekeurige stoelgang.

Men onderscheidt den stoelgang, welke zonder dat men het weet (*inscia*) in droomen, bij ijlhoofdigheid, of waterachtige drekstoffen, plaats heeft en onbeduidend is, van den onwillekeurigen (*involuntaria*), die eenen toestand van verlamming aanwijst, en in koortsen groot gevaar beteekent.

5. Afscheidingen en Ontlastingen.

Uitwaseming en Zweet.

Uit den toestand van de afscheiding der huid kan men in het algemeen het volgende herkennen: Vooreerst den toestand der levenskracht. Hoe krachtiger de aandrang naar den buitensten omtrek, hoe levendiger, dat is gasvormiger, de afscheiding is, des te meer levenskracht is er aanwezig. Ten tweede, de vrije, ongehinderde hoedanigheid van den bloedomloop. Ten derde, de hoedanigheid van het bloed en van de vochten. Ten vierde, de crisis, het critisch genezings-proces; want zweet bewerkt de volkomenste crisis; en zonder tevens werkzame huiduitwaseming, zijn alle andere crises onvolkomen.

Men onderscheide wèl uitwaseming (*Transspiratio insensibilis*) van zweet (*sudor*). De eerste is eene onmerkbare, gasvormige, onophoudelijke en tot het leven en de gezondheid onontbeerlijke afscheiding; de laatste eene dropvormige, waterachtige afscheiding, welke slechts onder zekere omstandigheden voorkomt. — De eerste, gasvormige, is de levendige, regelmatige afscheiding; het zweet een

nieuw gevormd, onregelmatig scheikundig proces, ja soms een zuiver lijdelijk *Profluvium.*

Eene zachte, opene, zacht uitwasemende huid bewijst de ongestoordheid der onmerkbare huid-uitwaseming, en is dus in alle ziekten, vooral in koortsen, een gunstig teeken, en een bewijs, dat er geene kramp, geene stoornis des bloedomloops en geene hindernis van de crisis bestaat.

Drooge, ruwe, perkamentaardige huid is een bewijs van het tegendeel.

De hoofdzaak in de ziekten, vooral in koortsen, is, om het critisch zweet van het symptomatisch, d. i., dát, hetwelk eene heilzame verrigting der Natuur is, van dát, hetwelk slechts een teeken van eenen ziekelijken toestand is, te onderscheiden.

Critisch zweet herkent men aan de volgende teekenen: Wanneer het niet dadelijk van het begin af, maar in het critisch tijdperk der koorts, den 7^n^, 14^n^ dag der koorts, ontstaat (zuivere zinking- en rheumatische koortsen maken eene uitzondering); wanneer het algemeen is (plaatselijk zweet b. v. van het hoofd, van de borst, duiden bloedophooping of ontsteking in deze deelen aan); wanneer het dampig is, d. i. eenen wasem verbreidt; wanneer het warm is (koud zweet duidt de hoogste zwakte aan, en is een voorbode des doods); wanneer het niet vlugtig, snel verdwijnend, maar aanhoudend is, en wanneer het de ziekte verligt, bij koortsen bijzonder den pols bedaart.

Symptomatisch, te vroegtijdig, overmatig sterk, niet verligtend zweet, duidt aan: óf eene zeer hevige beweging van het bloed bij eene verzwakte huid (dikwijls alleen door te sterk warm houden, vederen bedden, besloten lucht te weeg gebragt), óf gastrische ophoopingen, óf groote algemeene zwakte of neiging tot ontbinding. Het doet altijd gierstuitslag of petechiën (blutsvlekken) verwachten.

Zuur riekend zweet duidt gierstuitslag, stinkend rotkoorts aan.

Morgenzweet, dat niet gewoonlijk is, is een teeken van teringkoorts.

Ligt in het zweet geraken, duidt eenen zwakken aard aan.

Pisafscheiding.

De pis is het gewigtigste teeken van de Diagnostiek tot herkenning van de hoedanigheid des bloeds, en van het scheikundig proces in de bewerktuiging, dewijl geene afscheiding zoo onmiddellijk in verband staat met den bloedomloop als deze, hetgeen reeds dááruit kan worden opgemaakt, dat vele gebruikte spijzen en de bijmenging van chijl in dezelve kunnen herkend worden. Zij verdient dus de grootste oplettendheid van den geneesheer, die haar bij de oude geneesheeren in eenen zoo hoogen graad ten deel werd en thans veel te zeer verwaarloosd wordt.

Om over de zieke pis behoorlijk te oordeelen, moeten wij eerst de kenteekenen der gezonde weten. Deze zijn de volgende: Zij is strookleurig, van eenen eigenaardigen, maar niet stinkenden reuk, en blijft helder. Echter hebben de volgende omstandigheden op hare veranderingen invloed, op welke de geneesheer bij de beoordeeling moet letten.

Het gestel (een sterk gestel heeft donkerder gekleurde en sterker riekende, het zwakke eene bleekere, schuimige pis, welke een weinig bezinksel laat vallen); de tijd van het jaar (in den zomer minder en donkerder gekleurde pis, in den winter meer en bleeker); leefwijze (bewogene, werkzame maakt haar minder en donkerder, het zittend leven, meer en bleek); geslacht (vrouwen hebben altijd bleekere pis en meer bezinksel); spijsvertering en voeding (veel drinken maakt de pis meer en bleek, rhabarber en kurkuma kleuren haar hoog geel, aspersies maken haar stinkend; gedurende de spijsvertering is zij troebel door de bijgemengde chijl). Men onderscheidt derhalve *Urina potus*, 1 — 4 uren na het eten, welke niets bewijst, en *Urina sanguinis*, 6 uren na het eten geloosd, welke alleen tot beoordeeling kan gebruikt worden.

Tot eene behoorlijke beoordeeling behoort voorts, dat de pis ten minste 2 uren rustig in eene niet warme tem-

peratuur heeft gestaan, en niet snel uit de koude in de warmte, of omgekeerd, gebragt wordt.

Wij herkennen hieruit:

Vooreerst, den toestand des bloeds, der bewerktuigde stof en dien van het scheikundig levens-proces; — voornamelijk de tegenwoordigheid van den ontstekingachtigen toestand: van dáár is roode pis (*rubra*), benevens de menigvuldige pols, het hoofdteeken van de koorts, van inwendige hitte en ontsteking, ja zóó gewigtig, dat zij dikwijls, wanneer men onzeker is, of de inwendige aandoening ontstekingachtig of krampachtig is, alleen de beslissing der diagnosis aan de hand geeft. Voorts den colliquatieven of tot ontbinding geneigden toestand des bloeds, welken eene troebele, dikke, een bezinksel afzettende, bloedige (*turbida*, *crassa*), bij eenen hoogen graad van rotachtige ziekten of overgang van ontsteking in versterving eene dikke, zwarte pis (*nigra*), bij eenen hoogen graad van teringachtige ontbinding pis met vetoogen op hare oppervlakte aanduidt. Even zoo, vreemdsoortige, in het bloed bevatte stoffen, b. v. gal, welke de saffraangele (*crocea*) pis aanduidt, een teeken van den galsteen, en wanneer zij het ingedoopte linnen of papier geel kleurt, een hoofdteeken van geelzucht, *Urina viridis* een teeken van overgegane bedorvene gal, zoo ook etter bij inwendige veretteringen.

Ten tweede: het inwendig scheikundig proces, dat met elk algemeen genezings-proces der Natuur verbonden is, de bewerking der crisis. Hierdoor verkrijgt de pis als een diagnostisch teeken bij koortsen haar groot gewigt. Wij onderscheiden hier de drie trappen der crisis: de raauwheid (*cruditas*), waar nog geen spoor van critische bewerking aanwezig is; de koking (*coctio*), het begin der critische bewerking, waarvan de vóórteekenen zich reeds in de pis vertoonen; en de crisis, de voleinding der critische bewerking en de plaats hebbende afscheiding der ziektestof. Hierop berusten de drie verscheidenheden van critische pis: *Urina cruda*, *cocta*, *critica*.

Urina cruda, teeken der raauwheid, is, wanneer de pis, zoowel bleeke, als roode, geheel helder en doorzigtig is en zoo blijft, of wanneer zij (zoo als dit in zenuw- en gastrische koortsen dikwijls het geval is) van het begin af troebel, dik, half slijmig (als lijmwater of een koud geworden kina-afkooksel) is en blijft.

Urina cocta, teeken der koking, wanneer de tot nog toe heldere pis begint troebel te worden, of een zwak wolkje te vertoonen: dit geschiedt somtijds op den 4^n of 11^n dag (*dies index*) en verdwijnt dan weder, maar geeft hoop op het verschijnen van critische pis, op den 7^n of 14^n dag. De koking en beginnende crisis toont zich ook soms in heldere pis door eene *nubecula* (een ligt wolkje, dat in de hoogte blijft), of een *Enaeorema* (eene wolk, die op den bodem van het glas daalt). Dit laatste is een gunstige voorbode voor de verwachte crisis; maar het wolkje in de hoogte, of dat, hetwelk, nadat het eerst beneden was, weder naar boven rees, duidt wel een begin van crisis aan, maar geeft reden om te vreezen, dat zij onvolkomen zal blijven.

Urina critica, teeken der volbragte crisis, wanneer de voorheen heldere pis een bezinksel laat vallen, of de eerst dikke en troebele pis zich van boven opheldert en naar beneden een bezinksel maakt.

Maar ook het bezinksel (de nederslag, *sedimentum*) kan critisch en niet critisch zijn, en deze kennis en onderscheiding is zeer gewigtig. Het critisch bezinksel heeft de volgende eigenschappen: het zet zich spoedig na de pislozing af, is niet te veel en niet te weinig (omstreeks $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{6}$ van het geheel); wit of graauwachtig, ligt, gelijkvormig vereenigd, niet gescheurd, op de oppervlakte een weinig bol of toegespitst.

Niet critisch en van kwade beteekenis is het bezinksel, wanneer het te groot (de helft, $\frac{2}{3}$ van het glas aanvullend), dik en zwaar, gescheurd en wankleurig is.

Een rood, tegelkleurig bezinksel duidt tusschenpoozende koorts of een rheumatisch karakter der ziekte aan; een

wit, krijtachtig bezinksel bij dikke, donkere pis duidt een jichtig karakter, ook pissteenen; een donker, zwart bezinksel eenen rotachtigen toestand aan.

Ten derde: den zenuwachtigen, krampachtigen toestand. Heldere, waterige pis, gewoonlijk met herhaalden aandrang tot pislozing verbonden, duidt kramp; bleeke, troebele, maar vooral veranderlijke pis in koortsen, een zenuwachtig karakter aan.

Ten vierde: den toestand der spijsverteringswerktuigen. *Urina jumentosa* is een hoofdteeken van den gastrischen toestand, melkachtige pis bij kinderen, dat van wormen.

Ten vijfde: vermeerdering of vermindering van andere weiachtige afscheidingen. Zoo bewerkt zweet en doorloop, zelfs het gebruik van purgeermiddelen, donkergekleurde pis. Onderdrukking der huid-uitwaseming maakt haar waterig en in hoeveelheid vermeerderd, tot aan *Diabetes* (pisvloed).

Ten zesde: plaatselijke ziekten der nieren en der pisblaas. Slijmige pis toont *Blenorrhoea vesicae* of *Calculus vesicae*, etterachtige ettering van de blaas of van de voorstanderklier, bloedige, bloeding uit de nieren of uit de blaas, overmatige hoeveelheid en waterigheid der pis *Diabetes* aan.

Ook mag het scheikundig onderzoek der pis in vele gevallen niet worden verzuimd: de gewone proef met lakmoespapier bewijst reeds het bestaan van eene overmaat van zuur. Nog gewigtiger is het onderzoek naar de suiker, om het bestaan van den *Diabetes mellitus* te ontdekken, welke ziekte op geene andere wijze herkend, en door uittering doodelijk kan worden. Men verzuime dit onderzoek niet bij alle uitteringen, van welke men geene oorzaak kan vinden.

Ook de wijze van pislozing is diagnostisch gewigtig, even als bij den stoelgang: óf pijnlijk, moeijelijk en belemmerd, duidt zij kramp, ontsteking, plaatselijke ziekten aan; óf onwillekeurig, is zij een teeken van verlamming, in koortsen van de hoogste, doodelijke zwakte, waarbij echter, even als bij den stoelgang, de pislozing, welke

buiten het weten des lijders plaats heeft, wèl moet worden onderscheiden.

Speekselafscheiding, fluimen.

Vermeerderde toevloed van speeksel duidt óf eene plaatselijke prikkeling der speekselklieren, b. v. *Angina*, óf eene consensuëele, uit den onderbuik, vooral onzuiverheden in de maag, wormen, verstoppingen der onderbuiksingewanden, bijzonder van de alvleeschklier (van dáár is het veel spuwen een teeken van Hypochondrie); ook ophooping van bloed naar de speekselklieren en het hoofd, b. v. bij eenen aanleg tot beroerte, waartoe ook de critische speekselvloed behoort, welke bij ziekten met onderdrukte huid-uitwaseming, bij langdurige zenuwkoortsen en bij pokken kan voorkomen.

Het ontbreken van speeksel duidt kramp of groote droogte des bloeds aan.

Fluimen (*sputa*). Alles, wat door schrapen in de keel of door hoesten ontlast wordt, duidt eene vermeerderde afscheiding in het slijmvlies van den hals, of van de luchtpijp, of van de longen aan, of het aanwezen van vreemdaardige stoffen in deze werktuigen, b. v. etter, bloed, tuberculeuse, zelfs steenachtige stoffen; slijmig slijm, aanhoudend en in groote hoeveelheid, *blenorrhoea pulmonum*, *Phthisis pituitosa;* etterige etter, *Phthisis purulenta;* zoete, zoutachtige, etter; graauwe, zwartachtige, klomperige, tubercula; geelgekleurde, bittere, gal in het bloed, leverziekten.

Bij ontstekingachtige longziekten maken de fluimen de gewigtigste plaatselijke crisis uit, die tot volkomene genezing der ziekte onontbeerlijk is. De teekenen der critische fluimen zijn: *Sputa cocta*, *subacta*, d. i. de fluimen zijn dik, geelachtig, als eene dikke emulsie, soms met kleine bloedstrepen gemengd, en laten zich ligt losmaken.

Men onderscheide wèl bloedspuwen (*sputum sanguineum*) en bloedhoesten. Het eerste duidt slechts eene bloedafscheiding uit den mond, het verhemelte en de bovenste deelen van de keel en de luchtpijp aan, welke geene betrekking heeft tot de longen.

Bloedontlastingen.

Zij duiden aan: óf ware volbloedigheid of *turgor*, uitzetting van het bloed, óf plaatselijke ophooping van bloed, of ontsteking van een deel, óf betrekkelijke zwakte van een deel, dat het den aandrang van het bloed niet kan wederstaan, óf ontbinding, rotachtige aandoening des bloeds; soms echter ook crisis, vooral in heete koortsen. Zoo is de neusbloeding bij ontstekingachtige koortsen, bloedophooping in en ontsteking van de hersenen, dikwijls de meest beslissende en heilzaamste crisis.

6. Ziels- en Zenuwaandoeningen.

Werkzaamheid der ziel, Zinnelijkheid, Gevoel.

Delirium, ijlhoofdigheid, duidt altijd eene aandoening der hersenen aan: daar deze echter van zeer verschillende oorzaken kan afhangen, is zij ook van eene zeer verschillende beteekenis en gewigt.

Vooreerst moet men opmerken, dat er menschen zijn, welke bij de minste koortsige ongesteldheid, zelfs bij eene ligte koorts door verkoudheid in den slaap, ligt ijlen, ja, die zelfs in gezonde dagen in den slaap spreken; weshalve men bij de beoordeeling van de ijlhoofdigheid daarnaar wèl moet vragen.

De ziekelijke ijlhoofdigheid duidt altijd eene stoornis van de regelmatige werkzaamheid der hersenen aan, en dus óf eene prikkeling der hersenen, waarbij de ijlhoofdigheid actief, met opwekking, of hevige blijken van kracht, of zelfs met razernij gepaard is (*Delirium activum, furibundum*); óf idiopathische: daartoe behoort hevige aandrang van bloed naar de hersenen, en aldus duidt zij in koortsen eenen zeer hoogen graad van neiging tot ontsteking of wezenlijke hersenontsteking aan; ziekteverplaatsingen, den prikkel van uitslagstoffen, b. v. van pokken; óf consensuëele, en hier voornamelijk uit de maag en het darmkanaal, b. v. ophooping van gal, wormen, het gebruik van narcotische vergiften.

Of verzwakking der hersenen. Hier is de ijlhoof-

digheid stil, in zich zelve gekeerd met sluimering en andere teekenen van zwakte verbonden (*Delirium blandum*, *somnolentum*, *typhosum*), zoo als bij zenuwkoortsen, bij typhus, bij drukking op de hersenen, door parenchymatische bloedophooping bij hersenontsteking, of uitvating van bloed, ophooping van water.

Ook kunnen slepende ijlhoofdigheden uit beide oorzaken ontstaan. Hier moet men echter wèl opmerken: bij hypochondristen en hysterische vrouwen ontstaat zeer ligt ijlhoofdigheid, en deze is slechts een verschijnsel dezer ziekte en van geene beteekenis. — Men moet ijlhoofdigheid wèl van waanzin (*Insania*) onderscheiden. Zij wordt dit eerst, zoodra zij blijft aanhouden en op zich zelve bestaat.

Slaap en Waken. Een rustige, natuurlijke, niet te langdurige slaap, is bij alle ziekten een der beste teekenen, bij crises de beste begeleider der crisis en een teeken van hare volledigheid. Kinderen slapen gemeenlijk bij koortsige ziekten meer, en men moet daaruit niet dadelijk tot aandoening der hersenen besluiten. Ook zijn er menschen, die bij alle koortsen, even als de dieren, altijd voortslapen, en daarbij en daardoor het best hersteld worden.

Een ziekelijke slaap is een zoodanige, welke met ijlhoofdigheid of trekkingen en opschrikken gepaard gaat, welke aanhoudend voortduurt, en waarbij de lijder óf door het geringste geruisch wakker wordt en dadelijk weder voortslaapt (*coma vigil*), óf in het geheel niet kan opgewekt worden (*coma somnolentum*, *sopor*). Deze slaap duidt eene groote aandoening der hersenen aan (is dus een teeken van typhus, of hersenontsteking) en wel het ergst, wanneer hij dadelijk bij het begin der koorts ontstaat.

Slapeloosheid is wel minder bedenkelijk, dan slaapzucht, maar in koortsen toch altijd een teeken eener voortdurende prikkeling van het zenuwstelsel en van het stelsel der gevoeligheid.

Duizeling. Deze is óf een teeken van volbloedigheid (algemeene of plaatselijke bloedophooping naar de hersenen), óf van eene zenuwaandoening, het menigvuldigst uit de

maag en uit den onderbuik (welke een hoofdteeken van den gastrischen *turgor* naar boven is). In den ouderdom en bij tot beroerte geneigde personen is zij een bedenkelijk voorteeken dezer ziekte.

Het oog en het zien. Het oog en de blik is eene hoogst gewigtige uitdrukking van het inwendig leven in het algemeen en vooral van de hersenen, en verdient dus van den kant des geneesheers de grootste opmerkzaamheid. — Het scheelzien (*strabismus*) duidt altijd, wanneer het niet gewoon is, kramp in de oogzenuwen aan, en is óf het teeken van eene aandoening der hersenen (zoo als bij het begin der heete hersenwaterzucht der kinderen), óf van consensueele gastrische prikkeling, onzuiverheden in de maag, inzonderheid wormen. Een strakke, vast op één punt gerigte blik duidt ijlhoofdigheid aan. Eene plotseling ontstaande matheid in den blik toont, óf het zinken der krachten, óf gastrischen *turgor*, ophanden braking aan. Verwijding van de pupil is óf een teeken van drukking op de hersenen (hoofdteeken van *Encephalitis* en *Hydrops cerebri*), óf van gastrische prikkeling, vooral van wormen, ook van verstoppingen in den onderbuik, of van *amaurosis.* Eene zamengetrokken pupil en groote gevoeligheid voor het licht duidt eene zeer verhoogde gevoeligheid, daarentegen zoeken naar licht groote zwakte aan, en is in koortsen van eene zeer kwade beteekenis. Zwarte vlokken voor de oogen, of verduistering van het gezigt, duiden óf ophoopingen van bloed naar het hoofd, óf gastrischen *turgor*, óf het zinken der krachten, aanstaande flaauwte, aan. Het dubbelzien, halfzien, is altijd een teeken van kramp en is gewoonlijk een teeken van prikkels in den onderbuik; dikwijls is het ook slechts een verschijnsel van hypochondrie of hysterie. Uitpuilende, roode, glinsterende oogen zijn een teeken van sterke ophooping van bloed naar de hersenen, ingevallen oogen van zwakte.

Het gehoor. Een te gevoelig gehoor in koortsen duidt eene te zeer verhoogde gevoeligheid van het geheele zenuwstelsel, of ook eene ontstekingachtige aandoening der her-

senen aan. Altijd is in koortsen een te zwak beter, dan een te scherp gehoor. Klinken, suizen in de ooren zijn teekenen van bloedophooping, dikwijls ook van zinkingachtige, weiachtige ophooping naar de ooren. Een zwak gehoor, doofheid in koortsen, vooral in typheuse, is een goed teeken.

Reuk. Verlies van den reuk duidt óf eenen catarrhalen toestand, óf eene hevige aandoening der zenuwen aan: een vuile reuk of vuile plaatselijke zweren in den neus, in het verhemelte, of rotachtige ontmenging van het bloed; een ongewone reuk van vederen eene krampachtige zenuwaandoening.

Smaak. Verlies van den smaak duidt hetzelfde aan, als verlies van den reuk; ook groote verslijming. Een vreemde smaak duidt óf ziekten van den mond en van de keel, óf der longen aan (zoo als b. v. de vuile of zoutachtige smaak bij *Phthisis purulenta*), óf onzuiverheden in de maag (de bittere gal, de slijmige slijm, de zure zuur), óf, waar deze oorzaken niet aanwezig zijn, eene aandoening van het zenuwstelsel (zoo als b. v. bij hysterische, ook bij sommige zwangere), óf in koortsen neiging tot rotachtige ontmenging des bloeds.

Gevoel van de huid. Koude en hitte, jeuken zonder uitslag, duidt in koortsen een' aanstaanden uitslag of kritisch zweet, zonder koorts, scherpte der vochten; doofheid, gevoelloosheid in enkele deelen, stilstand des bloeds of zenuwaandoeningen, kramp, soms verborgene jicht aan.

Bij de temperatuurveranderingen onderscheide men wèl het gevoel derzelve (*frigus et calor ad sensum*), en de wezenlijke natuurkundige verandering (*frigus et calor ad thermometrum*); want beide, zoowel koude als hitte, kan soms slechts een gevoel van de huid, eene zenuwaandoening, zijn, zonder eene wezenlijke vermeerdering of vermindering der warmtestof.

Bij het gevoel van koude bestaat er altijd huidkramp, en in verschillende graden: huivering, koude, klappertanden,

verstijving (*horripilatio*, *horror*, *rigor*). Het is altijd een gewigtig teeken. Men onderscheide de koude bij het begin der koorts en de koude in het verloop van dezelve. Elke koorts begint met koude, en men kan dáárnaar het zekerst den tijd van het begin der koorts bepalen. Wanneer de eerste koude zeer hevig is, duidt dezelve óf eene zeer hevige koorts, gewoonlijk eene ontstekingkoorts, óf het begin eener tusschenpoozende koorts aan. Wanneer dezelve zwak is en met hitte afwisselt, óf eene catarrhaal-rheumatische, óf eene zenuwkoorts. Bij heete koortsen verschijnt zij slechts ééns in het begin, bij tusschenpoozende koortsen herhaalt zij zich bij het begin van elken aanval. Wanneer er in den loop eener heete koorts koude opkomt, moet dezelve altijd de grootste opmerkzaamheid des geneesheers tot zich trekken en duidt het volgende aan: óf eene tusschenpoozende koorts, welke zich bij de heete koorts voegt (*hemitritaeus*), óf het ontstaan eener plaatselijke ontsteking, en bij eene reeds aanwezige ontsteking, den overgang in ettering (bij longontsteking zeer gewigtig), of in versterving, óf eene ziekteverplaatsing, óf ook somtijds eene aanstaande crisis, vooral door de huid. Bij tusschenpoozende koortsen duidt zwakke koude met sterke hitte neiging tot overgang in heete koorts aan; sterke, langdurige koude met weinig hitte, neiging tot slepende koorts.

Koude der ledematen duidt eenen belemmerden bloedomloop aan (van dáár in koortsen inwendige ontstekingen), óf kramp, óf levenszwakte, zoo als de ijskoude der stervenden.

Hitte in ziekten duidt óf eenen bespoedigden bloedomloop en levens-proces aan (van dáár het algemeene teeken van heete koortsen, die daarvan haren naam ontleenen, even zoo der ontsteking), *calor vivus*; óf beginnende ontbinding van het bloed en van de bewerktuigde stof; *calor chemicus s. mortuus* (zoo als in rotkoortsen). — Hierop berust de gewigtige onderscheiding van de hitte bij ontstekingkoortsen en bij rotkoortsen; bij de eerste is zij levenshitte, en onderscheidt zich dáárdoor, dat zij wel hevig, maar bij het opleggen der hand niet onaangenaam is, zich

bij het langer voelen, als het ware, met het gevoel gelijk maakt, en met de kracht en hardheid van den pols in overeenkomst staat; bij rotkoortsen is zij het voortbrengsel van de beginnende scheikundige ontbinding, chemische, doode hitte (*calor mordax*), en onderscheidt zich dáárdoor, dat zij op het gevoel zeer hevig en brandend, stekend, onaangenaam is, het gevoel bij het langer laten liggen van de hand gedurig meer toeneemt, en ook nadat de hand weggenomen is, nog eenigen tijd in dezelve nablijft, en dat de hitte des te sterker wordt, naarmate de pols meer zinkt en zwakker wordt.

Hitte van een deel, hetzij uitwendig voelbaar, of inwendig door den lijder gevoeld, duidt ophooping van bloed in en ontsteking van hetzelve aan. Zoo is hitte in de maagstreek altijd een bedenkelijk teeken van eenen inwendigen ontstekingachtigen toestand. Vliegende hitte is een zenuwachtig verschijnsel en ook bij vrouwen na het ophouden van den stondenvloed gewoon. Heete handen na het eten duiden tering, en bij gezonden aanleg daartoe aan.

Pijn en benaauwdheid. Pijn is de algemeenste uitdrukking der Natuur, om het bestaan van een plaatselijk lijden aan te duiden. Dit kan óf ontsteking- óf krampachtig zijn, en men kan dus altijd door de pijn tot het een of het ander besluiten; echter verwekt elke pijn, wanneer zij hevig is en lang duurt, eindelijk ook ophooping van bloed. Een der ongunstigste teekenen is dát, wanneer de lijder geene pijn gevoelt, terwijl er oorzaken van pijn bestaan. Plotseling ophouden van de hevige pijnen bij ontstekingen duidt overgang in versterving aan, wanneer er geene plaatsverandering der ziekte plaats grijpt.

Drukkende hoofdpijn in het voorhoofd met duizeling is een teeken van onzuiverheden in de maag, in het achterhoofd van bloedophooping; hoofdpijn van slechts eene helft of van eene kleine plaats van het hoofd, van hypochondrie en hysterie; pijn in den rug en de heiligbeensstreek van aanbeijen. Pijn in de maagstreek bij uitwendige drukking is in koortsen altijd een bedenkelijk teeken, en

duidt vooral, wanneer zij met drukking en spanning in deze streek gepaard is, ontstekingachtige aandoeningen van de borst of van den onderbuik aan.

Benaauwdheid, een eigenaardig gevoel der zenuwen van den bovenbuik, nog onaangenamer en onverdragelijker dan pijn, duidt óf eene aanmerkelijke bloedophooping in de maagstreek aan (van dáár bij ontsteking van het hart, van de longen, van de lever, van de maag en van andere onderbuiksingewanden, organische hartziekten, *Plethora abdominalis*); óf ophooping van schadelijke, prikkelende, winderige stoffen in de maag, vooral van gal en winden; óf werktuigelijke verhindering van de uitzetting der longen (bij borst- en buikwaterzucht); óf alleen kramp, zoo als de benaauwdheid der hypochondristen, welke dikwijls tot vertwijfeling kan stijgen.

Spierbeweging.

Sidderen, beven (*tremor*), duidt óf zwakte óf overvulling der vaten, b. v. volbloedigheid, of overprikkeling des zenuwstelsels aan; zoo is bij het begin eener koorts het beven een hoofdteeken van haar zenuwachtig karakter.

Krampen en stuiptrekkingen zijn óf teekenen van eene zenuwprikkeling, b. v. gastrische prikkeling door onzuiverheden, wormen en exanthematische of besmettelijke prikkels bij pokken, gierstuitslag, typhus, vreemde ligchamen, welke zenuwen of hersenen of ruggemerg aandoen, peeswonden; óf van overvulling der vaten en ophooping van bloed naar het hoofd en ruggemerg; óf van uitputting der krachten (van dáár het ongunstigste teeken bij bloedvloeijingen en andere uitstortingen van vochten). Echter moet men wèl opmerken, dat zij bij kleine kinderen en hysterische vrouwen uit ligte oorzaken ontstaan kunnen, en niet zoo belangrijk zijn; gewoonlijk hebben zij bij beide hare oorzaak in het darmkanaal.

Onder kramp (*spasmus*) verstaat men, strikt genomen, eene voortdurende zamentrekking der spiervezelen; onder stuiptrekking (*convulsio*), afwisselende zamentrekking en ont-

spanning: de hoogste graad van kramp is *tetanus*; de hoogste graad van stuiptrekkingen, vallende ziekte. Kramp en stuiptrekkingen kunnen even zoo goed in- als uitwendig plaats vinden, en aldus behooren eene menigte van inwendige aandoeningen, b. v. hartklopping, braken, hoest, kolijk, terughouding van de pis, hik, enz. tot deze categorie. In den ruimsten zin noemt men ook alle afwijkingen van de gevoeligheid krampachtige aandoeningen.

Hik duidt vooreerst wel altijd eene kleine stuiptrekking van het middelrif aan; maar deze kan uit zeer verschillende oorzaken ontstaan, en daarom van een zeer verschillend gewigt zijn. Zoo duidt hij gewoonlijk slechts overlading van de maag, bij kinderen ook verkouding aan, en is van geen bijzonder gewigt. Maar in heete koortsen duidt hij óf ontsteking in den onderbuik aan, óf is bij zenuwkoortsen een zeer kwaadaardig verschijnsel.

Verlamming duidt vooreerst eene verzwakte of geheel opgehevene werkzaamheid der bewegingswerktuigen, der spieren, in den ruimeren zin ook der gevoeligheid en zinnelijkheid, zelfs ook van de zielsvermogens aan (b. v. verlies van het geheugen, *stupor*, *fatuitas*), en is in al deze gevallen óf een teeken van eene door uitwendigen invloed belemmerde of gebondene, óf in hare bronnen verzwakte en vernietigde zenuwkracht, van dáár ook in hare beteekenis zeer verschillend: in het eerste geval dikwijls zeer onbeduidend, voorbijgaand, in het laatste geval zeer gewigtig en gevaarlijk, en vooral dán, wanneer zij van eene verzwakking of aandoening van de hoofdbron der gevoeligheid, van de hersenen en van het ruggemerg, b. v. van beroerte, uitgaat.

Flaauwte (*lipothymia*, *syncope*). Beroerte (*apoplexia*).

Bij beide bestaat verzwakking of geheele vernietiging van de werkzaamheid der zenuwen, gevoel, beweging, bewustzijn; maar met dit onderscheid, dat bij de flaauwte ook de werkzaamheid van het hart en van den bloedomloop, dus polsslag en warmte, in eenen gelijken graad verzwakt, en soms

geheel vernietigd is, en deze bij de beroerte onverzwakt, zelfs dikwijls verhoogd voortduurt, en er ligt verlamming nablijft, hetgeen bij de flaauwte niet het geval is. Flaauwte is dus een teeken van verzwakking, van eene oogenblikkelijke vernietiging van de werkzaamheid des harten, beroerte der hersenen en des zenuwlevens. Flaauwte is dus bij hysterische vrouwen van weinig belang, en moet als een geheel gewoon krampachtig toeval beschouwd worden. Slechts in het begin van koortsen is zij bedenkelijk en een stellig teeken van het zenuwachtig karakter van dezelve, en bij bestaande aandoeningen van het hart een bevestigend teeken van eene organische hartziekte.

Beroerte duidt altijd de belangrijkste en hevigste aandoening der hersenen en derzelver inwendig leven aan.

7. Uitzien, bouw, uitwendige eigenschappen, houding, ligging.

Zij dienen niet slechts als teekenen van bestaande ziekten, maar ook als die van aanleg tot ziekten.

Gestalte en bouw. Eene breede, hooge borst en eene behoorlijke verhouding van alle ledematen duidt eenen krachtigen aard en duurzame gezondheid aan. Lange, hoog en snel opgegroeide ligchamen zijn slechts zwak; met eenen langen hals, platte borst en vleugelvormige schouderbladen tot longtering voorbeschikt; korte, ineengedrongene menschen zijn altijd sterker; met eenen korten hals, tot beroerte voorbeschikt. In het algemeen duidt ongelijkheid in de verhouding der ledematen aanleg tot stoornissen in den bloedomloop en bloedophoopingen aan, b. v. te korte voeten of krommingen van de ruggegraat.

Ongewone vermagering moet altijd, wanneer zij niet van gebrek aan voedsel, of gemoedsaandoeningen, of koorts, afhangt, een gebrek in de onderbuiksingewanden en spijsverteringswerktuigen doen vermoeden, of ook eene ziekelijke uitscheiding, b. v. bloed- of zaadverlies, *Diabetes*. Ongewoon vet worden is altijd bedenkelijk en gewoonlijk een teeken van leverziekten.

Bij alle slepende ziekten moet men het onderzoek van den onderbuik niet verzuimen, of men op eene plaats van denzelven opzetting of hardheid ontdekt, welke vergrooting, verstopping of andere organische gebreken van een ingewand aanduidt. Echter moet men daarbij wèl opletten, dat men zich hierbij niet door de terughouding of ophooping van harde drekstoffen in den karteldarm laat bedriegen, hetgeen dááruit te herkennen is, dat zij van plaats veranderen, of zich laten wegdrukken.

Kleur. Eene bleeke kleur duidt ziekelijke stoffen in de eerste wegen, vooral zuur en wormen, of kramp, of gebrek aan bloed, of waterig bloed, of eenen langzamen bloedomloop en zwakte aan; witte kleur, bleekzucht; roode kleur, volbloedigheid of bloedophooping naar het hoofd; omschrevene roode wangen, teringachtigen aanleg. Bleekgele kleur (abdominaalkleur), ziekten der onderbuiksingewanden; gele kleur, leverziekte, geelzucht; blaauwe kleur, *cyanosis*; blaauwe vlekken, scheurbuik, ontbinding van het bloed, in den ouderdom stilstand van hetzelve, gevaar van beroerte. Plotseling en geheel veranderd uitzien des lijders beduidt altijd groot gevaar, even als ook eene geheel veranderde manier van zijn.

De ligging des lijders; hoe meer deze met zijne natuurlijke gewoonte overeenkomt, des te beter is het. Onbewegelijk op eene plaats liggen, duidt óf verdooving óf groote zwakte aan. Gedurig woelen duidt óf inwendige benaauwdheid en pijn, óf een' prikkel in het bloed, b. v. eene exanthematische stof, dikwijls ook gastrische ophoopingen en op critische dagen aanstaande crisis aan. Op beide zijden en op den rug even goed te kunnen liggen, is een teeken, dat de borst en de onderbuik geene belangrijke gebreken der ingewanden verbergen, het eerste vooral, wanneer de lijder met een achterover gebogen hoofd goed kan ademen. Op ééne zijde niet te kunnen liggen, is gewoonlijk een teeken van eene ziekte van een ingewand der tegenovergestelde zijde. Het optrekken der voeten tegen den buik duidt buikpijnen aan; onwelvoegelijke ontbloo-

ting óf ijlhoofdigheid, óf groote benaauwdheid; even zoo is het, wanneer de lijder niets op den buik kan velen, nog erger, wanneer hij uit het bed opstaan en weg wil; het nederzakken des lijders naar het voeteneinde is een teeken der hoogste levenszwakte, nog meer het vlokken lezen, of het grijpen naar iets, hetgeen gewoonlijk, ofschoon niet altijd, een voorbode des doods is.

Ook het scheikundig onderzoek der ontlaste stoffen kan tot het bepalen van den aard der ziekte, vooral van haar scheikundig karakter, gebruikt worden. Dit geldt vooral van de ontleding der pis. Zoo ook de bepaling van den stand der dierlijke electriciteit, of dezelve positief of negatief is, en het onderzoek door den stethoscoop, ofschoon deze laatste meer den physischen en stoffelijken, dan den dynamischen toestand der bewerktuiging leert kennen, en dus eene meer natuur-geschiedkundige, dan practische waarde heeft.

Therapeutiek.

Behandeling der ziekte.

Ziekte is eene afwijking des levens van den regelmatigen toestand, dus eene inwendige verandering van het leven zelf. Genezing is het terugbrengen tot den regelmatigen toestand en herstelling van denzelven.

Zoowel ziekte als genezing moeten dus als werkingen des levens worden beschouwd, en om dezelve juist te begrijpen en te beoordeelen, moet men juiste begrippen van het leven en van het ontstaan der ziekte hebben.

Elk uitwendig leven, en dus ook de afwijking daarvan, de ziekte, is niet anders dan de openbaring van eene inwendige, hoogere kracht, welke door de zinnen niet begrepen of gekend kan worden, van de levenskracht.

Deze openbaring verkondigt zich op drieërlei wijze, en hierin bestaat het wezen des levens in de verschijning en het onderscheid van het levende en het doode.

Vooreerst, het ligchaam komt daardoor in eene eigendommelijke verhouding tot de buiten hetzelve gelegene zaken, de verhouding tot den prikkel. Het gevoelt anders en werkt anders terug op uitwendige invloeden, dan het doode ligchaam. Het wordt vatbaar voor prikkels, opwekbaar, en de uitwendige invloeden worden prikkels voor hetzelve. Deze eigenschap van het leven openbaart zich in twee hoofdvormen, de zamentrekking en oscillatie van de vezel tegen den prikkel (prikkelbaarheid, zamentrekkingsvermogen), en zonder

zinnelijke verandering van de vezel, door het inwendig opnemen en voortplanten der prikkels (gevoeligheid), de eigenschap der zenuwvezels.

Ten tweede, de algemeene scheikundige wetten der Natuur worden daardoor deels vernietigd, deels gewijzigd, zoodat daardoor eene eigenaardige verhouding van menging der stof ontstaat (levend, bewerktuigd chemismus, vitaliteit der bewerktuigde stof), en in zóó verre zijn ook de vochten, vooral het bloed, met leven begaafd.

Ten derde, alle bestanddeelen, krachten en verrigtingen zijn met elkander tot eene eenheid verbonden, en worden tot een doel, de vorming en het behoud van hetzelve, gebruikt en daartoe opgewekt, dat is, het wordt een individu, een op zich zelf staand geheel, en bezit de kracht zich naar ieder eigenaardig karakter (specifiek) te vormen, te ontwikkelen, nadeelige invloeden af te weren, het gebrekkige te veranderen of af te scheiden, het verlorene te herstellen, het geheel in evenwigt en behoorlijke wederzijdsche werking te behouden, en bij stoornissen weder te herstellen (de plastische, scheppende kracht, in ziekten de geneeskracht der bewerktuiging).

Elk levend ligchaam is dus tot eenen hoogeren trap van bestaan verheven.

Elke werking in het levende is eene levende werking, en bevat elken keer eene verandering van alle bovengenoemde verhoudingen, zoowel der stoffelijke, als der dynamische.

Elke ziekmakende invloed werkt als *actio viva*, en kan alleen als zoodanig ziekte voortbrengen.

Even zoo is elke werking van een geneesmiddel *actio viva*, en kan alleen als zóódanig de genezende werking opwekken.

Bij elke ziekte moet men dus onderscheiden: de inwendige verandering des levens, welke haren grondslag uitmaakt, en de teekenen daarvan, de daaruit ontspruitende

zinnelijk merkbare verschijnselen der ziekte. Zij staan in eene verschillende betrekking tot de ziekte. Eenige zijn wezenlijk, onafscheidelijk met dezelve verbonden (*symptomata essentialia*, *pathognomonica*), of niet en slechts toevallig (*symptomata accidentalia*).

De inwendige verandering des levens, welke den grondslag der uitwendige verschijnselen uitmaakt, noemen wij de naaste oorzaak.

De naaste oorzaak is dus die, welke het bestaan der ziekte onmiddellijk veroorzaakt, met wier bestaan ook de ziekte bestaat, en met wier verwijdering ook de ziekte ophoudt.

De oorzaken, welke deze inwendige verandering te weeg brengen, noemt men verwijderde oorzaken, en zij staan in eene verschillende, nu eens nadere, dan weder meer verwijderde verhouding tot het voortbrengen der ziekte. Zij kunnen uitwendige en ook inwendige zijn, en onderscheiden zich dáárdoor van de naaste oorzaak, dat haar bestaan niet altijd ook de ziekte doet ontstaan; dat zij dus bestaan kunnen, zonder de ziekte te veroorzaken.

Zij worden verdeeld in voorbeschikkende (aanleg), en opwekkende (*occasionales*).

Genezen heet: den tegennatuurlijken toestand des levens in den natuurlijken veranderen; dit is nu: niet slechts de uitwendige verschijnselen der ziekte wegmaken, hetwelk geene grondige en duurzame kuur kan bewerken, daar de verschijnselen noodzakelijk bij het vooriduren der inwendige oorzaak terugkeeren (de symptomatische behandeling), maar ook de inwendige verandering des levens, welke den grondslag der uitwendige ziekte uitmaakt (de naaste oorzaak), wegnemen en vernietigen, en zoo den wortel uit-

roeijen, als wanneer de vruchten en bloesems van zelve moeten vallen (de grondige of radikale kuur).

Dit kan nu bewerkt worden óf dáárdoor, dat men de verwijderde oorzaak wegneemt, welke die inwendige verandering te weeg brengt: b. v. door het wegnemen van eenen splinter, of een ander vreemd ligchaam, nemen wij de daardoor veroorzaakte prikkeling en ontsteking weg; door het verwijderen van gastrische onzuiverheden de daardoor verwekte ongesteldheid, bij onderdrukte uitscheidingen, door dezelve te herstellen, bij te sterke, door dezelve tegen te gaan. En zoo kunnen zelfs andere ziekten oorzaken der bestaande ziekte zijn, en derzelver genezing die der bestaande bewerken (de oorzakelijke behandeling). Men ziet ligt, dat deze geneeswijze alle anderen moet voorafgaan; want zoo lang de oorzaak nog voortduurt, is er óf geene beterschap mogelijk, óf, al wordt dezelve ook langs eenen anderen weg bewerkt, komt de ziekte gedurig weder. Of dáárdoor, dat men onmiddellijk op de inwendige verandering des levens, welke de ziekte onmiddellijk te weeg brengt, en eigenlijk de ziekte zelve is (de naaste oorzaak), werkt en dezelve in den regelmatigen toestand verandert (de direkte of specifieke geneeswijze). Deze geneeswijze wordt gebruikt, wanneer geene oorzakelijke behandeling aangewezen of mogelijk is, of wanneer de ziekte nog na de verwijdering der oorzaak voortduurt.

Daar nu elke afwijking in het leven niet dan door de terugwerking en medewerking der levenskracht in den regelmatigen toestand kan veranderd worden, en elke genezing het gevolg is van een inwendig genezingsproces der Natuur (zie boven), volgt daaruit, dat de dadelijke kunstmatige genezing alleen dáárin bestaat, om dit inwendig genezings-proces der Natuur te ondersteunen en tot volkomenheid te brengen. Dit geschiedt:

Of door verwijdering van de oorzaak der stoornis en der verhinderingen van hare werkzaamheid;

Of door ondersteuning en opwekking der levenskracht, waar zij te zwak is;

Of door het verminderen derzelve, waar zij te sterk of te ongeregeld opgewekt is;

Of door middelen, welke óf eene specifieke werking op het lijdend werktuig tot verandering, of tot gepaste opwekking der levenswerkzaamheid in hetzelve, bezitten, óf eene verbetering van de ziekelijke stof en van alle stoffelijke verhoudingen kunnen bewerken.

Deze is de oorzakelijke, rationeele, radikale geneeswijze.

Men kan echter ook slechts schijnbare genezing bewerken, d. i. de verschijnselen der ziekte doen verdwijnen, terwijl de oorzaak voortduurt (de symptomatische of palliatieve geneeswijze). Dit is soms mogelijk; maar men ziet ligt in, dat deze genezing niet duurzaam en grondig kan zijn. De toevallen komen, zoo lang de oorzaak voortduurt, vroeger of later terug, of, wat nog erger is, in eenen anderen nog meer gevaarlijken vorm. Deze is de geneeswijze der halve geneesheeren en kwakzalvers, en de rationeele geneesheer vermijdt dezelve. Slechts in twee gevallen mag men daarvan gebruik maken: vooreerst, wanneer een verschijnsel met dringend levensgevaar gepaard gaat; ten tweede, wanneer een verschijnsel zelf de radikale kuur verhindert of moeijelijk maakt, b. v. hevige pijn of doorloop, waardoor de ingenomene middelen te snel ontlast worden.

Eindelijk kan de behandeling tot eene nog niet bestaande ziekte betrekking hebben, en slechts verhoeding van dezelve bedoelen (de voorbehoedende geneeswijze). Dit geschiedt óf door het wegnemen van den aanleg, óf door verwijdering der oorzaken, wanneer wij dezelve in onze magt hebben. Echter moet men zich hier voor misbruik wachten, en haar niet zonder bepaalde gronden ondernemen.

De middelen ter bereiking van het doel der genezing bevatten de geheele Natuur, niet alleen de ligchamelijke, maar ook de psychische.

Alles, wat op de bewerktuiging des menschen invloed heeft, kan als geneesmiddel dienen.

De kenze (Heuristiek) der geneesmiddelen geschiedt:

Of rationeel, d. i. door eene duidelijke erkenning van de behoefte der zieke natuur en der daartoe betrekking hebbende werking van het middel, b. v. eene aderlating bij volbloedigheid of overmaat van opgewektheid des bloeds; wijn en kina bij gebrek aan krachten.

Of empirisch, d. i. door de op de ondervinding berustende kennis van de bijzondere kracht en genezende werking van een middel op een bepaald werktuig, of eenen bepaalden ziekelijken toestand der bewerktuiging, b. v. de werking der spaansche vliegen op de piswerktuigen, van het kwik op de syphilis. Hiertoe behooren de *specifica;* ook het beginsel *similia similibus*, de kennis der middelen, die in den gezonden toestand verschijnselen opwekken, welke met de ziekte overeenkomen, kan ter ontdekking van zoodanige middelen zeer goed gebruikt worden.

De orde van eene rationeele behandeling is dus de volgende:

Vooreerst de bepaling van den tegenwoordigen toestand, daarbij zorgvuldige navorsching van alle van den regelmatigen toestand afwijkende zinnelijke verschijnselen in de bewerktuiging des lijders. Hierbij houde men niets voor klein en onbeduidend; want een verschijnsel kan in het begin klein en onbeduidend schijnen, terwijl het in het vervolg zeer gewigtig en veelbeduidend wordt. Ook is het het best, ten einde niets te vergeten, eene zekere orde te bewaren, en wel naar de verrigtingen. Eerst de levensverrigtingen, pols en ademhaling, vervolgens de spijsvertering, de af- en uitscheidingen, den toestand der ziel en der zenuwen.

Hierna eerst het onderzoek van hetgeen is voorafgegaan en van de oorzakelijke verhoudingen.

Het is niet goed hiermede te beginnen, zoo als sommigen doen; want de geest wordt aldus daardoor reeds op een punt bepaald, door een denkbeeld van de ziekte bevangen, en nu ziet men ook de verschijnselen in en door dat denkbeeld, gevolgelijk niet zuiver objectief, zoo als zij zijn en hij dezelve zien moet. Elke vooraf opgevatte meening stoort het juist en volledig begrip van het tegenwoordige beeld der ziekte. Bij het onderzoek naar hetgeen is voorafgegaan, moet men zoo ver mogelijk teruggaan.

Nu volge het onderzoek van de gesteldheid, zoowel van de individuëele des lijders, als van de algemeen heerschende epidemische, endemische, stationaire.

Nu eerst keert men zich tot het inwendige, en tracht zich een juist begrip van den inwendigen ziekelijken toestand, de zitplaats en het karakter der ziekte, of dezelve ontstekingachtig, zenuwachtig, adynamisch, kwaadsappig is, te vormen, waarbij men in moeijelijke gevallen nog de overweging der analogie en der terugwerking te hulp kan nemen.

Hieruit volgt nu van zelf het voorwerp der genezing en de aanwijzing, tot wier vervulling dan de gepaste middelen, óf op eenen rationeelen, óf op eenen empirischen weg worden gevonden.



P r a k t ij k.



Spreuken en algemeene regelen voor beginnende Practici.

De Kunst is eeuwig, de stelsels zijn vergankelijk.

De Kunst behoort tot het inwendig heiligdom der menschen: het stelsel tot den tijd, wiens voortbrengsel het is.

Wij hebben andere namen, zelfs andere vormen der ziekten, andere middelen ter genezing, andere begrippen en verklaringswijzen, dan de Oudheid; maar de Geneeskunde is altijd nog dezelfde, de Natuur dezelfde, en men heeft nog altijd dezelfde eigenschappen noodig, om een groot geneesheer te zijn, als in de tijden van HIPPOCRATES.

Er bestaat slechts é é n e Geneeskunde, want zij is iets inwendigs, dat op de eeuwige wetten der Natuur berust; maar er bestaan vele stelsels, en dit is ook een noodzakelijk gevolg, want zij zijn iets uitwendigs, dat van den iederen keer heerschenden vorm van denken en van den trap van uitwendige wetenschap, waarop wij staan, afhangt.

Wij hebben nu stelsels genoeg gehad, om te weten, dat de school der Geneeskunde niet in stelsels is gelegen. Dit heeft de Geschiedenis, vooral in de laatste dertig jaren, onwedersprekelijk bewezen. Elk stelsel werd voor het alléén stellige, alléén zaligmakende gehouden, totdat het door

een nieuw even zeer alléén stellig stelsel vernietigd werd, en zoo zal het voortgaan tot aan het einde der dagen.

Maar troostelijk en zeer bemoedigend is de opmerking, dat bij alle afwisselingen van stelsels, bij de grootste dwalingen van de School, toch altijd de zucht tot ware Kunst in het gemoed van sommigen bleef bestaan. Altijd bestond er eene onzigtbare Kerk van echte geneesheeren, die aan de Natuur getrouw bleven, door haren geest bezield werden, volgens hare eischen handelden en het heilige woord bewaarden; die altijd één en hetzelfde dachten en wilden, die zich verstonden en steeds verstaan zullen door alle afwisselingen der tijden en talen heen. Zoo bestonden er steeds mannen, als HIPPOCRATES, AËTIUS, ARETAEUS, BAGLIVI, SYDENHAM, HUXHAM, BOERHAAVE, WERLHOFF, BRENDEL, ZIMMERMANN, LENTIN, FRANK.

Laat ons dus niet langer naar de schaduw trachten, maar het inwendig bestaan zelf aangrijpen: laat ons het woord van den geest, den vorm van het leven, of, wat hetzelfde beduidt, het stelsel van de Kunst onderscheiden, opdat wij niet nog langer om de letter den geest, om het stelsel de Kunst verliezen, zoo als dit, nog niet lang geleden, zeer nabij was.

Elke kunst heeft haar geheim. Dit kan niemand leeren, of zich van buiten verschaffen; ook laat het zich niet door zekere formulieren en ceremoniën bezweren, maar iedereen moet het in zich zelven scheppen, en hij alleen verkrijgt deel aan hetzelve, die de Kunst put uit het leven der Natuur, haar in het binnenste van zijn gemoed met eene reine ziel opneemt, in haar levend leeft en met haar vertrouwd wordt. Die alléén is een ingewijde en verkrijgt openbaringen. Die alléén verstaat het woord.

Zonder denken bestaat er geen verstandig handelen. Dus vooronderstelt ook het geneeskundig handelen iets, dat bedacht is (theorie). — Maar ook het denken van den geneeskundige moet uit de Natuur en het leven ontspringen, en niet uit het stelsel.

Er bestaat dus eene eigenaardige Theorie der Praktijk, even als er eene theorie der wetenschap bestaat. De laatste schijnt altijd meer consequent in zich zelve, want zij is een eigen voortbrengsel van den geest *a priori*, en blijft ook in de School waar. De eerste schijnt minder met de School overeen te komen, want zij is het teruggekaatste beeld der Natuur zelve, en hare beginsels zelve uit de Natuur genomen, iets dat bestaat, niet iets dat bedacht is: maar zij wordt juist bij haren invloed op de Natuur, d. i. aan het ziekbed, bevestigd.

Even als het bewerktuigd leven niets anders is, dan de verheffing der dingen tot eenen hoogeren trap van bestaan, is ook de aard der echte Geneeskunde niets anders, dan de verheffing van de empirisch-geschiedkundig bekende zaken tot eenen hoogeren trap van bestaan in het gemoed. Alle wetenschap moet eerst leven ontvangen, elk verschijnsel verheven worden tot eenen hoogeren kring, elke handeling tot eene werking des levens; dán leeft eerst de Kunst in het leven, dán eerst is zij waarlijk Kunst. Van dáár had ook de ware Geneeskunde, van HIPPOCRATES af, hare eigene taal, om deze wereld des levens te beduiden, welke hare hoofdstof is, en zich eigenlijk niet laat uitspreken. En van dáár staan deze woorden, koking, crisis, ziekteverplaatsing, zelfs reproductie, assimilatie, metamorphose, enz., altijd als gelijkenissen en mythen op zich zelve, altijd ontoegankelijk voor stelsels, maar verstaanbaar voor hem, die in het leven leeft.

De strengste systematici zijn de ergste empirici. Der Natuur een stelsel te willen opdringen, is veel erger, dan een middel.

Wat zich in den omgang met de Natuur en in hare aanschouwing ontwikkelt, heeft meer waarde, dan al wat gedacht of geleerd is. Het bezit alléén het ware leven, d. i. den geest der Natuur, en is zoo eeuwig waar als zij.

Elke zieke is een tempel der Natuur. Nader hem met eerbied en ontzag, verwijder van u ligtzinnigheid, eigenbaat en gewetenloosheid, dan zal zij genadig op u nederzien en u haar geheim ontsluiten.

Bedenk steeds wie gij zijt, en wat gij doen moet. Gij zijt door God gesteld tot een' priester der heilige vlam des levens, en tot beheerder en verdeeler Zijner hoogste gaven, gezondheid en leven, en van de geheime krachten, die Hij tot welzijn der menschheid in de Natuur gelegd heeft. — Een hooge, heilige pligt! Volbreng denzelven zuiver, niet tot uw voordeel, niet tot uwen roem, maar ter eere Gods en tot het welzijn van uwe naasten. Eenmaal zult gij daarvan rekenschap moeten geven.

Houd altijd de waardigheid der Kunst in stand, bij u zelven en bij anderen, en verneder haar niet tot handwerk en tot werktuig van lage bedoelingen.

Onderscheid wèl de ziekte en den lijder, en houd altijd beide bij de genezing in het oog. Dezelfde ziekte vereischt dikwijls eene geheel andere behandeling bij den eenen, dan bij den anderen lijder.

De hoofdkunst bestaat dáárin, dat men de ziekte zoo veel mogelijk algemeen, en den lijder zoo veel mogelijk individuëel beschouwt.

Het is beter, dat de lijder sterft, dan dat gij hem ombrengt.

Kunt gij niet helpen, schaad dan ten minste niet.

De behandeling zij niet schadelijker, dan de ziekte.

Een twijfelachtig middel is beter, dan geen.

Waag bij levensgevaar des lijders alles tot zijne redding, zelfs uwen roem.

Denk over het geheel niet aan u zelven, maar alleen aan den lijder.

Doe dadelijk, wat noodig is. Het gunstig oogenblik keert niet terug.

Doe niets zonder genoegzame gronden. Het is beter de Natuur alleen te laten werken, dan iets verkeerds, of ontijdig te doen.

Gewen u vooral in slepende ziekten aan geduld, en leer den tijd af te wachten. Want op den eenen tijd zijn zij geneeslijk, op den anderen niet, en hier rigt men door overijling niets uit, maar schaadt dikwijls; en de niet gestoorde Natuur werkt dikwijls in de stilte, onbemerkt, voort, en bewerkt verbetering, en zelfs genezing, of verandert den vorm der ziekte in eenen anderen, welke genees-

lijk is, of verwekt eene crisis, eene ziekteverplaatsing, welke de geneesheer dan ter genezing kan gebruiken.

Vergeet niet, dat gij het niet zijt, die de ziekte geneest, maar dat het altijd de Natuur is, welke dit volbrengt, en dat gij u daarbij slechts als een' helper moet beschouwen, die haar werk kan bevorderen, ondersteunen, zelfs dikwijls eerst mogelijk maken en den grondslag daartoe leggen, maar ook, helaas! verhinderen, en zelfs onmogelijk maken.

Vergeet niet de behoorlijke bepaling van den levensregel des lijders. Reeds menige genezing is alleen door eenen strengen leefregel, welke al het schadelijke, dat de ziekte voedde, afkeerde, tot stand gekomen, en daarentegen kan de beste geneeskundige behandeling door overmaat of gebreken in den leefregel onwerkzaam worden gemaakt. Hierbij komt het dus niet alleen op de hoeveelheid, maar ook op de hoedanigheid van het voedsel aan, en daartoe is eene behoorlijke studie der qualitatieve verhoudingen noodzakelijk.

Het verhevenste beroep des menschen, naast de Godsdienst, blijft toch dát, priester van de heilige vlam des levens, en bestuurder van de hoogste gaven Gods en van de geheimste krachten der Natuur voor het menschelijk geslacht, dat is — Geneesheer te zijn.

Gelooft gij, dat u eenmaal voor den troon der Eeuwige Waarheid zal afgevraagd worden: volgens welk stelsel hebt gij gehandeld? Zijt gij hetzelve steeds trouw gebleven en hebt gij het eer aangedaan? — Maar: Ik heb u tot huishouder gesteld over de wonderbare krachten, die ik in de Natuur en in hare voortbrengsels plaatste, tot heil der men-

schen. Hoe hebt gij die gebruikt? Tot het welzijn der menschen, met dank en aanbidding? Of ter eere van uwen naam, met eigenbaat en eigenbelang? — Zocht gij bij uwe nasporingen en handelingen zuiver waarheid, het welzijn van uwen broeder, of dat van u zelven?

Hij, die de Geneeskunde niet als Godsdienst beschouwt, ziet haar aan als de meest onaangename, moeitevolle en ondankbare kunst op aarde, en zij moet hem eindelijk eene groote ligtzinnigheid, eene zonde worden. Want alleen wat in God gedaan is, is heilig en maakt gelukkig. — En wat is zij thans bij zoo velen? Niets, dan eene bloote speculatie, een middel, om fortuin te maken, geld, eer te bejagen, ten hoogste bij de besten onderzoek der Natuur!

Ik schreef, bij het begin mijner praktijk, de volgende woorden in mijn dagboek:

Des menschen lijden te verzachten,
Daarvan het grootst geluk te wachten,
Een trooster, helper hier te zijn:
God! laat mij dit bij alle zorgen,
Bij 't leed des daags, bij elken droeven morgen,
Geroerd gevoelen, steeds bereid
Tot troost en hulp en menschlijkheid.

Eerste Klasse.

Heete koortsen.

Febres acutae, Febres continuae.

Algemeene aanmerkingen.

Er bestaat slechts ééne heete ziekte: de koorts. Het grondkarakter van dezelve is: verhoogde werkzaamheid des vaatstelsels en bespoediging van het levens-proces, met de daarmede onafscheidelijk gepaarde vermeerderde voortbrenging van warmte in de bewerktuiging. Elke koorts is dus uit haren aard een phlogistische, d. i. ontstekingachtige toestand, waaruit zich ligtelijk alleen door hare eigene toename eene ware ontsteking kan ontwikkelen. Daarom is zij ook aan geene bepaalde grenzen van duur gebonden. Het leven kan niet langer in dezen opgewekten, bespoedigden toestand blijven, zonder óf zich zelf te vernietigen, óf weder terug te gaan, óf eenen anderen ziektevorm aan te nemen. Elke koorts kan in hetzelfde individu in alle verschillende soorten van koorts overgaan en dezelve opvolgenderwijs opleveren. Zij kan eerst eene eenvoudige prikkelkoorts zijn, wordt dan door heete dranken in eene ontstekingkoorts en nu weder door te sterke aderlatingen of het nalaten van dezelve in eene zenuwkoorts veranderd; eindelijk kan zij nog in eene tusschenpoozende koorts overgaan.

Diagnosis. Koude, hitte, versnelde pols, matheid, veranderde pis. De koorts verlaat den lijder niet geheel, soms in eenen steeds gelijken graad (*febris continens*), vaker in eenen verschillenden graad, nu heviger, dan zwakker (*f. remittens*, nalatende koorts, *exacerbatio*, *remissio*).

Beloop, duur en crisis. De duur van 1 tot 7, 14, 21, 28 dagen, welke dus, omdat de beslissing op dezelve plaats heeft, critische dagen heeten. Het beloop bevat 5 tijdperken, het begin, het toenemen, de hoogte, het afnemen en het herstel. De hoogte, de hoogste graad, is ook het tijdpunt, waarop de crisis, de beslissing, plaats heeft. De goede, volkomene crisis gaat altijd met critische ontlastingen gepaard, vooral door de huid en bezinksel in de pis. Zij duurt het geheele tijdperk van het afnemen door. De onvolkomene crisis brengt óf eene plaatsverandering (metastase), óf eene vormverandering (metaschematismus) der ziekte te weeg. Het einde is óf gezondheid, óf eene andere ziekte, óf de dood. De dood volgt óf door algemeene uitputting der levenskracht, óf door het aantasten van een werktuig, hetwelk, door onbruikbaar te worden, het levens-proces onmiddellijk doet ophouden (meestal de long), óf welks aandoening eenen vijandelijken invloed heeft op de geheele bewerktuiging.

De éénige zekere kenteekenen van de volkomene crisis en der wezenlijke beterschap zijn: eene gelijkvormige, opene, vochtige huid, eene critische pis (d. i. eene, nadat zij voorheen geheel helder of dik en troebel was, boven aan geheel helder wordende, strookleurige en op den bodem met een gelijkvormig grijs, wit of roodachtig bezinksel voorziene pis), bovenal evenwel de pols, het afnemen van deszelfs snelheid, en deszelfs overgang tot bedaardheid en weekheid. Zonder deze verandering in den pols zijn alle andere teekenen van beterschap, zelfs het gevoel van welstand, slechts bedriegelijk. Wanneer de pols ook na het afnemen der andere ziekte-verschijnsels snel en geprikkeld blijft, moet men altijd den overgang in eene naziekte duchten.

Pathogenie. De aanleidingen kunnen hoogst menigvuldig zijn. Alles, wat eenen aanmerkelijken prikkel of verstoring van het evenwigt in de bewerktuiging kan te weeg brengen, kan koorts verwekken, het menigvuldigst, afwisseling van de temperatuur, gastrische onzuiverheden,

epidemische en besmettelijke invloeden. Ook is het duidelijk, dat er eene zekere voorbeschiktheid bestaat. Zij ligt meer in het stelsel der prikkelbaarheid, dan in dat der gevoeligheid; want zenuwzwakke, hypochondrische, hysterische menschen zijn veel minder aan heete koortsen onderhevig, dan andere. Het is verkeerd, aan te nemen, dat de koortsen altijd van eene plaatselijke prikkeling afhangen. In de meeste gevallen is dit zeker waar. Maar zeer dikwijls gaat de algemeene koortsachtige opgewektheid vooraf, en de plaatselijke prikkeling, ontsteking en derg., is eerst het gevolg van de koorts.

Verscheidenheid der heete koortsen, practische verdeeling.

De koorts, ofschoon in haren aard altijd dezelfde, verkrijgt verscheidene wijzigingen door de verscheidenheid van het stelsel, van hetwelk zij uitgaat, of hetwelk zij voornamelijk aantast. Men bepaalt dáárnaar de verschillende soorten of het karakter der koorts, en dáárop berusten de verschillende geneeswijzen der koortsen.

Of er is geen stelsel bijzonderlijk aangetast, óf er bestaat ten minste geen verschijnsel der verschillende soorten: eenvoudige koorts (*F. simplex*); óf het meest aangetaste stelsel is het vaatstelsel, waarbij altijd eene verhoogde levenswerkzaamheid van hetzelve en van het bloed zelf en van deszelfs voortbrengende kracht behoort (ontstekingkoorts, *febris inflammatoria*, *synocha*).

Of het zenuwstelsel is hoofdzakelijk aangetast, waarmede altijd meer neiging tot verminderde veerkracht des levens gepaard gaat (zenuwkoorts, *febris nervosa*, *typhus*).

Wanneer hierdoor het leven des bloeds voornamelijk vernietigd wordt, heet zij rotkoorts (*typhus putridus*, *febris putrida*).

Of het gastrisch stelsel is meest aangedaan, terwijl er ziekelijke gastrische stoffen aanwezig zijn, gastrische koorts (*febris gastrica*).

Of de koorts gaat van het stelsel der uitwendige huid

uit en tast vooral de wei- en slijmvliezen aan, en gaat met eene weiachtige ziektestof gepaard (*febris rheumatica, catarrhalis*).

De oorzaken van het verschillend koortskarakter zijn:

Vooreerst het karakter der opwekkende oorzaken, hetwelk zich dadelijk aan de geheele volgende koorts mededeelt: b. v. hevige schrik veroorzaakt zenuwkoorts, hevige toorn galkoorts, uitspattingen in verhitting, wijn, ontstekingkoorts, mededeeling van rotachtige of smetstoffen, rotkoorts.

Ten tweede: het gestel en de voorbeschiktheid van het individu, op hetwelk de opwekkende oorzaak werkt, de bodem, in welken het zaad zich ontwikkelt. Zoo brengt b. v. dezelfde oorzaak in een zeer verzwakt voorwerp zenuwkoorts, bij een volbloedig, sterk ontstekingkoorts voort.

Ten derde: de heerschende epidemische ziektegesteldheid. Haar invloed is buitengemeen en zij kan aan alle individu's hetzelfde koortskarakter mededeelen.

Ten vierde: de voortgang van de koorts zelve kan het karakter veranderen. Zoo b. v. de door overmatige krachtinspanningen ontstaande uitputting der krachten. Zoo gaat eene ontstekingkoorts in zenuwkoorts over. Zoo vormen zich vaak door de koortsprikkeling zelve bedorvene afscheidingen van de darmen en gastrische onzuiverheden.

Ten vijfde: door toevallige oorzaken. B. v. een gedurende de koorts werkende schrik, of toorn, of fouten in den levensregel, zelfs de geneeswijze. Reeds dikwijls werd door overmatige verhitting eene eenvoudige koorts in ontstekingkoorts, eene eenvoudige of ontstekingkoorts in eene zenuw- of rotkoorts veranderd.

Therapie. Elke heete koorts is een phlogistische toestand en van dáár is de hoofdaanwijzing bij alle: *Antiphlogosis.* Van dáár blijft deze, in het begin en zoo lang het karakter der koorts nog onbeslist is, de beste behandeling. Voorts vergete men niet, dat bij elke heete koorts de Natuurkracht het eigenlijk genezend beginsel is, dat

de koorts zelve het genezings-proces is, waardoor alleen de critische veranderingen, beslissingen en de herstelling van het evenwigt bewerkt worden, en dat in ontelbare gevallen de Natuur zelfs dáárdoor geheel alleen de ziekte wegneemt; — dat gevolgelijk het geenszins het doel der Kunst is, de koorts zelve weg te nemen, maar alleen deze genezende werking zóó te leiden, dat zij haar doel, eene volkomene crisis te bewerken, bereike, en dat derhalve de Kunst daarbij niets verder doen kan, dan de verhinderingen van dezelve te verwijderen, en de Natuurkracht, wanneer zij te hevig opgewekt is, te matigen, wanneer zij te zwak is, haar op te wekken en te versterken; kortom, den middelmatigen graad van werkzaamheid derzelve te onderhouden, welke alleen de crisis kan bewerken.

De algemeene aanwijzingen zijn de volgende:

De eerste is ook hier, de opwekkende oorzaak te verwijderen, b. v. gastrische stoffen.

De tweede: het koortskarakter op te zoeken, en de geneeswijze dáárnaar in te rigten.

Hieruit ontstaan de volgende hoofdgeneeswijzen van de koorts:

de antiphlogistische;
de zenuwbedarende en opwekkende;
de versterkende, bederfwerende;
de gastrische,
de zweetdrijvende of antirheumatische.

De derde, de bestaande plaatselijke aandoeningen te behandelen.

De vierde, op de hier zoo gewigtige crisis en genezende werkingen der Natuur behoorlijk te letten, en dezelve te ondersteunen, vooral niet haar tegen te werken.

De vijfde, de plaatsgrijpende veranderingen van de koorts en hare overgangen in een ander karakter wèl op te merken. Hierbij moet men echter wèl in het oog houden, dat de verschillende soorten van koorts geenszins altijd in de Natuur zoo afgeperkt en afgezonderd bestaan, als zij in de boeken voorkomen. Er gaan dikwijls verscheidene in el-

kander over; dikwijls komen er complicatiën van verschillende soorten voor, b. v. van de ontsteking- met de zenuwkoorts, van de gastrische met alle andere soorten van koorts, enz.; ook zijn zij dikwijls slechts in eenen geringen graad aanwezig, b. v. de zenuwkoorts bij velen slechts als zenuwachtige toestand.

De hoofdzaak blijft voor den practicus altijd deze, zich de grondkoorts altijd als hetzelfde, als *Phlogosis*, voor te stellen, en al de zoogenoemde soorten en bijsoorten slechts als afwijkingen en wijzigingen van dien grondtoestand, welke denzelven altijd tot grondslag behouden en ligt weder daartoe kunnen terugkeeren.

Van dáár is, bij een bepaald en duidelijk uitgedrukt koortskarakter, alleen eene daartegen gerigte verschillende geneeswijze noodig. In alle andere gevallen is eene meer negatieve, antiphlogistische, alles aan den tijd overlatende geneeswijze, met voedsel uit het plantenrijk in heete koortsen, de beste.

Algemeene leefregel bij koortsen.

1) Ieder koortslijder moet liggen en rusten, zoo wat het ligchaam, als wat den geest betreft. Dit is een hoofdregel; welken de Natuur zelve door het gevoel van vermoeidheid bij elke koorts voorschrijft. Het is ongeloofelijk, hoeveel eene horizontale ligging tot vermindering der koorts bijdraagt: zij doet den pols bedaren, maakt den bloedomloop gelijkvormig, laat aan de Natuur alle krachten des levens voor de genezing over, en bevordert en verligt dáárdoor de crisis. Kortom, zij is een onmisbaar vereischte bij alle behandeling van koorts.

2) Ieder koortslijder moet veel drinken. Ook dáártoe wekt de Natuur elken koortslijder op, door den dorst, welke met iedere koorts gepaard is. Het is noodzakelijk tot bevordering der crisis. De drank moet water zijn, of, bij eene zwakke maag en tot ligter overgang in het bloed, water met gerst, gort, brood, appelen gekookt.

3) Een koortslijder moet niet eten. Ook dit is het

gebod der Natuur door het verlies van den eetlust, welke met iedere koorts verbonden is. Derhalve geen wezenlijk voedsel. De Natuur kan het niet verteren, want zij heeft de spijsverteringskracht noodig voor het bewerken van de crisis der koorts. Het voedsel blijft dus onverteerd in de maag liggen en veroorzaakt onzuiverheden. Men voedt slechts de ziekte, niet den lijder.

Derhalve geve men eene watersoep met fijn gemaakt brood, havergort, en derg., gekookte vruchten. In het algemeen is vleesch verboden, want het vermeerdert de *phlogosis*.

4) De lucht moet altijd koel en zuiver zijn, een hoofdregel tot vermindering der koortsbewegingen en tot verhoeding van den overgang in ontsteking- en rotkoorts. Onzuivere, heete, beslotene lucht in de ziekenkamer kan alleen reeds uit eene eenvoudige koorts rotkoorts vormen. De temperatuur moet 14, 15 graden Réaumur zijn.

Het beste middel om de lucht te zuiveren is vernieuwing van dezelve, door het inlaten van versche lucht. Alle scheikundige verbeteringsmiddelen kunnen niet zoo veel doen, en schaden ligt door hunne bijkomende werkingen, vooral op de longen. Het éénige is besprenkelen met wijnazijn.

5) De bedekking des lijders moet toereikend, maar ligt wezen. Over het geheel zijn vederen bedden verboden. — Het best is het liggen op matrassen, en bedekking met eene wollen deken.

6) De grootste zielsrust is onontbeerlijk. Elke gemoedsaandoening, zoowel vreugde als leed, is schadelijk.

7) Dagelijksche stoelgang is noodzakelijk, al ware het slechts om de winden. Daarom gebruike men, wanneer dezelve niet op het gebruik der gekookte vruchten volgt, des avonds een verzachtend lavement.

Eenvoudige koorts.

Febris simplex, nullius generis.

Diagnosis. De algemeene verschijnselen van de koorts,

zonder een bepaald karakter. Zij duurt soms slechts 24 uren, en maakt in dezen korten tijd haar beloop en hare crisis (*Ephemera*, dagkoorts).

De eenvoudige koorts komt menigvuldig voor bij gezonden, welke zich in den middelbaren toestand en het evenwigt des levens bevinden, en door ligte oorzaken ziek zijn geworden, en ook, wanneer zoodanige voorwerpen door besmettelijke invloeden worden aangedaan, als wanneer dát-gene ontstaat, wat men goedaardige pokken, mazelen, roodvonk en dergel. noemt. Zeer dikwijls maakt zij ook het begin, den eersten dag der koorts, den *morbus fiens* uit, waarbij het karakter nog onbeslist en eerst in zijne ontwikkeling is. Hier doet men het best, zich aan het denkbeeld van eene eenvoudige koorts te houden, en men wachte zich vooral, dáár zonder genoegzamen grond der koorts een karakter te willen mededeelen, en dan even sterk en beslissend op de bewerktuiging te werken, omdat daardoor óf de koorts, welke, aan zich zelve overgelaten, gelukkig weder zoude geëindigd hebben, nu eerst tot eenen aanmerkelijken graad zal toenemen, en tot eene belangrijke ziekte gemaakt worden, óf ook juist het tegendeel kan geschieden van hetgene men doen moest, b. v. door de aanwending van prikkelende middelen bij eenen beginnenden ontstekingachtigen toestand, óf van sterk verzwakkende middelen bij de ontwikkeling eener zenuwkoorts.

Therapie. De behandeling is de algemeene behandeling der koorts, en de boven opgegevene algemeene leefregel in de koorts. De beste behandeling is de negatieve, tijdwinnende, indirekte, rust, horizontale ligging, onthouding van voedsel, en zacht ontstekingwerende middelen, het Riversche drankje (zie n° 1) of *pulvis aërophorus* (zie n° 2), *cremor tartari*, vooral in het kristalwater (zie n° 3); laat veel drinken, en dit is dikwijls voor de geheele behandeling toereikend. Echter zal het ook hier zeer nuttig wezen, een zacht verkoelend laxeermiddel uit *sal mirabile glauberi*, tamarinden, manna te geven, omdat er zeer gewoonlijk onzuiverheden in de eerste wegen aanwezig zijn

en door de koorts zelve teruggehouden worden; ook wint men daardoor het groote voordeel, dat men, in geval eene hevige koorts in het ontstaan is, de eerste wegen bij tijds gezuiverd heeft.

Ontstekingkoorts.

Febris inflammatoria, synocha.

Diagnosis. Hevige koude in het begin, harde, krachtige, menigvuldige pols, groote, maar levendige hitte, dorst, roode pis, droogte der huid en der tong, onveranderlijkheid van den pols en van alle verschijnselen, overeenstemming van den pols met de ademhaling, evenredig klimmen en dalen van alle verschijnselen met den pols.

Snel, regelmatig beloop, naauwkeurige opvolging der tijdperken en critische dagen, volkomene crisis door zweet, pis, bloedvloeijingen.

Duur 7, hoogstens 14 dagen. Soms overgang in zenuw- en rotkoorts.

Het karakter is goedaardig. De koorts is hevig, maar, wanneer men dadelijk, van het begin af, behoorlijk ontstekingwerend handelt, ligt te genezen. Ligtelijk ontstaan er plaatselijke ontstekingen.

Pathogenie. De naaste oorzaak is een bovenmatig verhoogd leven des bloeds, en dus verhoogde kracht en prikkelbaarheid des slagaderstelsels en verhoogde stolbaarheid en vastheid des bloeds. Zij komt dus met dát overeen, wat de nieuweren *phlebitis universalis* noemen; want bij eene zoo algemeene ontstekingachtige hoedanigheid des bloeds kan het niet missen, of de inwendige wanden der bloedvaten moeten ook ontstoken worden.

De verwijderde oorzaken zijn: epidemische, endemische, individuëel ontstekingachtige gesteldheid, drooge, strenge koude, hooge stand van den barometer, Noorde- en Noord-Oostenwind, leeftijd tusschen de 15 en 30 jaren, volbloedigheid, werkzaam leven in de vrije lucht, vleesch en wijndiëet. Opwekkende oorzaken: hevige verhitting, het

vatten van koude, geweldige gemoedsaandoeningen, wonden, plaatselijke ontstekingen, en in het algemeen alle koortsige prikkels, welke op een daartoe van buiten of van binnen geneigd voorwerp werken, door verkeerde behandeling sterker aangezette koorts.

Therapie. De aanwijzingen zijn: verzwakking der levenskracht, vooral van het hart en van het vaatstelsel, verslapping der vezel, ontbinding van het stolbaar bloed, vermindering der warmte. De middelen daartoe zijn eenvoudig. Voor het eerste bloedontlastingen, salpeter en alle verkoelende zouten, verkoelende laxeermiddelen; voor het tweede veel water drinken; voor het derde *calomel* en *nitrum*, potasch, soda; voor het vierde koele lucht, koel water.

Het hoofdmiddel tot dit einde is de aderlating; deze voldoet aan al deze aanwijzingen te gelijk. Maar men vergete niet, dat zij het grootste, het geweldigste middel der geheele Geneeskunde is; dat zij het wegnemen van een gedeelte des levens zelf is, hetwelk de Kunst zich hier veroorlooft; en dat, even zeker als het is, dat het bij eenen hoogen graad van ontsteking het éénige redmiddel is, hetwelk door niets kan vervangen worden, en het ontstekingachtig sterk opgewekt leven dikwijls buitengemeene bloedontlastingen vereischt en verdraagt, dat men, zeg ik, zeer moet zorgen, dat men zich niet aan eene te groote of wel noodelooze verspilling van bloed schuldig make, daar deze de treurigste en geheel onherstelbare gevolgen kan hebben, omdat daardoor vooreerst de geheele ontstekingachtige toestand plotseling in eenen zenuwachtigen, en zelfs adynamischen, rotachtigen toestand kan veranderd worden, en ten tweede de Natuur daardoor de tot bewerking der hier onontbeerlijke crisis (bij plaatselijke ontsteking de verdeeling), zoo noodzakelijke kracht ontnomen wordt, zonder welke geene herstelling en terugkeering tot den gezonden toestand mogelijk is, en eindelijk ten derde daardoor eene opvolgende, langdurige zwakte, langzame herstelling en gewigtige naziekten kunnen worden te weeg gebragt.

Het is dus noodzakelijk de twee graden te onderscheiden, in welke deze koorts voorkomt.

1) De ligte graad. Hier is slechts eene indirecte behandeling door het onthouden van voedsel, streng ontstekingwerende diëet, rust, waterdrinken, kortom, door de algemeene behandeling van koorts en het gebruik van een verkoelend laxeermiddel en van *nitrum* noodzakelijk. Bij eene slechte maag en wanneer het *nitrum* te sterk purgeert, *sal ammoniacum* met een klein bijvoegsel van *tartarus emeticus* (zie n° 4). Wanneer een voortgezet gebruik van *nitrum* noodig is, en men vreest te zeer te verzwakken, dient het *nitrum cubicum* (*nitras sodae*), in dezelfde gifte en vorm (zie n° 5); ook hier is dadelijk in het begin het gebruik van een verkoelend laxeermiddel zeer dienstig (zie n° 6).

2) De hevige graad wordt aangeduid door de groote hevigheid van alle verschijnselen, en vooral door den krachtigen, vollen en harden pols. Hier is nu de aderlating het hoofdmiddel, en er is benevens een goede leefregel niets anders bij de behandeling noodig. Maar alles komt hier, even als bij ieder middel, op de juiste wijze, dosis en vorm aan, wanneer dezelve het doel geheel zal bereiken en óf door eene te kleine dosis niets helpen, óf door een te sterk bloedverlies meer schade dan nut doen. Dáárdoor kan men zelfs veel bloed sparen, want eene éénige, op de behoorlijke wijze in het werk gestelde aderlating, werkt beslissender tot verdrijving der ontsteking, dan verscheidene herhaalde, zonder de behoorlijke regelen in het werk gestelde bloedontlastingen.

De volgende zijn de regelen daartoe, welke men naauwkeurig moet opvolgen, en welke ik niet dringend genoeg kan aanbevelen.

Men moet spoedig aderlaten. — Hoe vroeger men, dadelijk bij het eerste ontstaan van den ontstekingachtigen toestand, aderlaat, des te zekerder en met des te minder bloedverlies kan men de ontsteking in hare geboorte vernietigen, hetgeen men in het vervolg, wanneer de ontsteking reeds geheel ontwikkeld is, door drie-, viermaal

zoo dikwijls herhaalde aderlatingen en een groot bloedverlies naauwelijks kan bereiken.

Men ontlaste de tot wegneming der ontsteking noodige hoeveelheid bloeds, maar ook niet meer. Dit is de dosis van het geneesmiddel, en de éénige bepaling dáárvan is de pols; want de bepaling volgens maat en gewigt beslist in het geheel niets. Bij den eenen is een pond, bij den anderen anderhalf, en meer bloedverlies noodig. Men voele dus den pols gedurende de aderlating, en late het bloed zóó lang vloeijen, totdat de harde, krachtige, volle pols, week, minder sterk en bedaarder wordt. — Maar men moet het niet tot flaauwte laten komen; want bij de groote neiging tot stolbaarheid, kan gedurende den stilstand van den bloedomloop ligtelijk stolling van het bloed in het hart of in de groote vaten, en dáárdoor polypeuse stremsels, en zelfs longontsteking ontstaan. Men komt dit zeker voor door eene horizontale ligging, en dáárdoor, dat men, zoodra de pols ongelijk of tusschenpoozend wordt, de ader sluit.

Men bewerke eene snelle ontlasting; daartoe is eene genoegzaam groote opening der ader noodig. Slechts dán, wanneer het bloed met eenen straal en boog uitspuit, bewerkt het dat heilzaam zamenvallen der vaten (*collapsus vasorum*), hetwelk tot dooding der ontsteking onontbeerlijk is. Het langzaam afvloeijen van het bloed langs den arm, of het uitdrukken van hetzelve, helpt niets. — Zelfs vergoedt de snelheid der ontlasting de hoeveelheid des bloeds, en 1 pond op deze wijze ontlast helpt meer, dan 3, 4 pond, die langzaam ontlast zijn.

De beste plaats voor de aderlating bij eenen ontstekingachtigen toestand is de arm, zoo kort bij het hart, als mogelijk is. Nog dringender wordt de aanwijzing tot aderlating in de volgende gevallen:

Wanneer het gestel des lijders volbloedig, sterk, jeugdig (tusschen 18 en 30 jaren) is; wanneer hij aan de aderlating gewoon, of wel de gewone tijd voor de aderlating dáár is; wanneer hij natuurlijke bloedontlastingen, b. v. door aan-

beijen, neusbloedingen, met verligting pleegt te hebben; wanneer de heerschende ziektegesteldheid of epidemie het ontstekingachtig karakter heeft, in Januarij, Februarij, Maart, vooral wanneer er strenge, drooge koude bij eenen hoogen stand van den barometer, of Noord-Oostenwind heerscht, als wanneer de bewerktuiging de aderlating altijd beter en in grootere hoeveelheid verdraagt; eindelijk, wanneer er teekenen van eene ontstaande plaatselijke ontsteking opkomen, b. v. een korte hoest, eene ligte pijn bij het diep inademen.

Deze omstandigheden kunnen nog als hulpaanwijzingen en bevestigingen dienen in die gevallen, waar wij in twijfel staan, of wij bloed zullen ontlasten of niet, en waar de geneesheer in den moeijelijken toestand kan geraken: laat men niet, dan kan de lijder aan ontsteking sterven, en onderneemt hij het, dan aan zenuwkoorts. Hier blijft nog een middel van uitkomst over, eene voorzigtig aangewende proefaderlating. Men opent de ader en neemt den pols gedurende het afvloeijen van het bloed naauwkeurig waar. Zoo de pols na eenige onsen bloedverlies kleiner en sneller wordt, sluit men dadelijk de ader; een zoo klein bloedverlies heeft den lijder niet kunnen schaden, en nu weet men, wat er te doen is (zie plaatselijke ontsteking).

Men geloove vooral niet, de aderlating door bloedzuigers of koppen te kunnen vervangen. Die beslissende werking tot vernietiging van de kiem der ontsteking in het bloed, kan niet dan door eene sterke en snelle ontlasting van hetzelve en den daarmede verbonden' *collapsus vasorum* bewerkt worden, en het is eene groote dwaling, te meenen, dat de langzame ontlasting uit de kleine huidvaten, al zet men ook 40, 60 bloedzuigers aan, en verscheidene ponden bloed ontlast, hetzelfde kan bewerken. Slechts bij zeer kleine kinderen of bij zeer zwakke voorwerpen, welke aan plaatselijke ontstekingen lijden, mag men bloedzuigers voor de aderlating in de plaats stellen.

Maar niet altijd is ééne aderlating voldoende. De ont-

steking is door de eerste niet volledig verdoofd; zij verkrijgt na 8, 12, 24 uren nieuwe kracht en overmagt, de koorts stijgt weder tot hare hoogte. Hier is de herhaling van de aderlating noodzakelijk, en de regel is: men herhaalt de aderlating zoo dikwijls, als de pols zijne vroegere hardheid en grootte weder verkrijgt; des te nuttiger, hoe sneller het geschiedt, hoe minder en vroeger bloed ontlast is, hoe vaster en steviger de ontstekingkorst op het bloed was. En zoo is men somtijds genoodzaakt, 3 en 4 malen de aderlating te herhalen, maar altijd met dezelfde voorzorgen, als de eerste maal, en altijd volgens de bepaling van den pols gedurende het vloeijen van het bloed ten opzigte van de hoeveelheid, hetwelk bijzonder met betrekking tot de ontstekingkorst moet worden aangemerkt, daar deze alleen geen beslissend teeken aan de hand geeft, en men soms den lijder al het bloed zoude kunnen aflaten, terwijl de korst nog steeds bleef.

Dadelijk met of na de aderlating geve men een verkoelend laxeermiddel in gedeelde doses, zoodat de lijder 3 — 4 maal stoelgang krijgt. Maar ook hier moet men wèl opletten, dat ook te sterk purgeren schadelijk is en als prikkel tot vermeerdering der koorts kan werken. Daarna *nitrum* tot 2 of 3 drachmen in de 24 uren met kleine giften *tart. emet.*; ook *sal ammoniac.* volgens de bovengemelde bepaling.

Hierop volgt nu in gunstige gevallen het volledig nalaten der koorts, en men heeft van het begin tot het einde niets anders te doen, dan deze middelen, de verkoelende diëet en de afwachting der crisis in het bed voort te zetten.

Niet zelden beslist zich de koorts door plaatsverandering der ziekte, vooral wanneer de algemeene crises door het vatten van koude en dergel. gestoord zijn (dit gebeurt meer bij zenuw- en rotkoortsen). Zij zijn óf dynamisch (afleiding van de ziektestof op de zenuwen, verlamming, doofheid, verlies des geheugens), óf stoffelijk (ettergezwellen, huiduitslag). In het eerste geval zijn spaansche vliegen, lang opengehouden, bij ettergezwellen bespoediging

van de ettering en van het openbreken door verzachtende pappen, ook wel door prikkelende, de beste middelen.

Soms duurt echter de koorts voort, en neemt soms wel, zonder teekenen van eenen ontstekingachtigen toestand, op den 6n, 7n dag weder toe, en de crises volgen niet behoorlijk. Hier is, om de crisis volkomen te maken en langzaam van de verzwakkende tot de ligt opwekkende geneeswijze over te gaan, de *spiritus mindereri*, van 30 — 60 droppels alle 2 uren, het beste middel. Men wachte zich vooral, in zoodanige gevallen sterker prikkelende middelen aan te wenden, welke zeer ligtelijk den ontstekingachtigen toestand weder kunnen opwekken. Wanneer dit ook niet helpt, kan het geval van tweederlei aard zijn:

Of, zoo als meestal het geval is, is nu wel de ontstekingachtige toestand weggenomen, maar daarvan is eene erethische (zenuwachtige) verhoogde prikkelbaarheid des vaatstelsels nagebleven. Hier verbinde men met den *spiritus mindereri* de *aqua laurocerasi* tot 1 drachme in de 24 uren.

Of het is, gewoonlijk na te sterke bloedontlastingen, een overgang in den adynamischen toestand; zenuw- of rotkoorts of sluipende koorts volgt daarop. Hier komt de behandeling van deze soorten van koorts te pas.

Na de eenvoudige ontstekingkoorts is er zelden versterking noodig. Men wachte zich voor het gebruik van kina en dergelijke middelen, welke ligt weder prikkeling van het bloed kunnen te weeg brengen. Het beste is *elixir viscerale hofmanni*, 60 droppels tweemaal daags.

Zenuwkoorts.

Febris nervosa, Typhus nervosus.

Diagnosis. Het begin niet hevig schuddende koude, als bij ontstekingkoortsen, maar ter sluip opkomende, met hitte afwisselende rillingen. Het hoofd en het zenuwstelsel zijn, van het begin af, het hevigst aangetast, hetwelk

zich in het begin door zwaarte in het hoofd, droefgeestigheid, hoofdpijn, duizelingen, ook soms door flaauwten, sidderen, in het vervolg door ijlhoofdigheid, slaapzucht, krampen van allerlei aard, zoowel uit- als inwendige stuipen, kenbaar maakt; groote zwakte en afmatting, kleine, zwakke, weeke, ligt zamendrukbare, matige, menigvuldige, zelfs soms langzame, zeer veranderlijke pols, welke niet overeenstemt met de ademhaling, snel is bij bedaard ademhalen. Over het algemeen groote veranderlijkheid van alle verschijnselen, vooral van de pis, nu eens rood, dan bleek, meestal jumenteus; geene overeenkomst, tegenspraak der verschijnselen met den toestand der ziekte en met elkander, droogte in den mond en geen dorst, oorzaken van pijn, b. v. mostaardpappen, en toch geene pijn, hevige ziekte, en toch weinig gevoel daarvan, zelfs verzekering van welstand: van dáár de naam *maligna*, boosaardig, verraderlijk (*specie leves*, *re vera graves*); afwezigheid van de teekenen van andere soorten van koorts, vooral van de zuivere ontstekingkoorts, welke aan de kracht en hardheid van den pols, de onveranderlijkheid der verschijnselen, vooral van den pols en van de pis, de regelmatigheid van den loop der ziekte en de overeenstemming der verschijnselen met elkander, bijzonder aan de steeds gelijkmatige verhouding van den pols met de ademhaling kenbaar is.

Soms zijn echter alle teekenen zóó onzeker, dat het, vooral bij aanmerkelijke plaatselijke aandoeningen van edele ingewanden, zeer moeijelijk wordt, om te beslissen, of de koorts van eenen zuiver zenuwachtigen of van eenen ontstekingachtigen aard is. Hier is het geoorloofd, met voorzigtigheid de proefmiddelen te gebruiken tot ontdekking van het ware koortskarakter; daartoe behoort vooral eene zeer behoedzaam in het werk gestelde proefaderlating. Men laat eenige onsen bloed vloeijen en neemt de werking zorgvuldig waar. Verheft de pols zich daarbij en wordt hij langzaam, dan duidt dit een ontstekingachtig karakter aan en men kan meer bloed laten vloeijen; zinkt hij, wordt hij kleiner en sneller, dan duidt dit des te zekerder het ze-

nuwachtig karakter aan. Men sluit de ader dadelijk en rigt nu de behandeling met zekerheid tegen de zenuwkoorts.

De door het bedriegelijke, wedersprekende, ongelijke in de verschijnselen voortgebragte moeijelijkheid van de herkenning, heeft dikwijls miskenning en verwisseling dezer koortsen veroorzaakt. Dikwijls heeft men koortsen zenuwkoortsen genoemd, die het niet waren, en omgekeerd. — Ook moet men wel den zenuwachtigen toestand van ware zenuwkoorts onderscheiden. De eerste voegt zich dikwijls bij alle andere soorten van koorts, bij zenuwzwakke, gevoelige voorwerpen, zonder daarom zenuwkoorts te zijn.

Het beloop is even zoo zeer onregelmatig en onbepaald. Gewoonlijk verscheidene dagen, zelfs weken lang voorboden (zwaarte in het hoofd, duizelingen, iets sidderends in de ledematen, hoofdpijn, slapeloosheid, droomen, zelfs gezigten). De duur gewoonlijk 21 — 28 dagen, soms nog langer. De herstelling langzaam en moeijelijk en ligt aan wederinstortingen blootgesteld; na hevige zenuwkoorts eerst na 2, 3 maanden volkomene herstelling.

De uitgang is zelden volkomen critisch (van dáár heeten deze koortsen ook *acriticae*, en om hare onregelmatigheid *atactae*), maar door onvolkomene crises, plaats- of vormveranderingen, gierstuitslag (welke wel gewoonlijk symptomatisch is, maar wanneer hij eerst later op critische dagen verschijnt, ook critisch zijn kan), bloedzweren, ettergezwellen, zelfs met versterving (*gangraena critica*), of ziekteverplaatsingen op de zenuwen, doofheid, blindheid, verlies van het geheugen en van andere hooge zielshoedanigheden, langdurige zenuwziekten, borst- en onderbuiksziekten onderscheiden.

De dood heeft óf plaats door de hoogste uitputting der levenskracht, zenuwverlamming, zenuwberoerte, óf door plaatselijke aandoening en ontsteking van edele ingewanden, óf door colliquatie, rotachtige ontbinding.

Het gevaar bij zenuwkoortsen hangt af van de uitputting der levenskracht, van de colliquatie en van de plaatselijke aandoening van een edel ingewand, meestal van het hoofd,

welke hier ligt in verlamming, of in ontsteking en versterving overgaat.

De juiste beoordeeling van het gevaar is zeer moeijelijk wegens de bedriegelijkheid van het gevoel des lijders, wegens het onzekere en veranderlijke der verschijnselen, en het ontbreken van overeenstemming tusschen dezelve en het inwendige. De hoofdregel is: *spera infestis, metue secundis.* Bij de gunstigste teekenen kan de lijder dikwijls plotseling aan eene zenuwverlamming sterven, en bij het meest hopeloos uitzien, bij alle gewoonlijk doodelijke teekenen, genezen.

De hoofdbronnen der beoordeeling zijn: vooreerst de pols. Deze is hier het hoofdteeken voor de bepaling van het levensgevaar, en wel voornamelijk deszelfs snelheid. Hoe sneller de pols is, des te grooter wordt het gevaar; hoe bedaarder en gelijkvormiger hij is, des te meer hoop. Vervolgens de pis. Geheel heldere, zeer dikke, bruine, bloedige, óf met eene slechts aan de oppervlakte blijvende of naar boven stijgende wolk, óf een zeer ruim bezinksel, waardoor de bovenstaande pis niet helderder wordt, voorziene pis duiden groot gevaar, en het langzaam helder worden der vroeger dikke of matig troebelworden van de vroeger heldere pis, verbetering, en het eindelijk voorkomend matig bezinksel, met volledig helder worden der daarbovenstaande citroen- of strookleurige pis, genezing aan. Voorts het hoofd en het zenuwstelsel. Hoe meer het hoofd dof, slaapzuchtig, gevoelloos is, de lijder zich in de hevigheid der ziekte wèl gevoelt, hoe meer zich plaatselijke verlammingen opdoen, b. v. verlamming der tong bij het spreken, bij het uitsteken, moeijelijk slikken, het vrij laten loopen van de pis en van den stoelgang, of hevige stuipen, regtstijvigheid, *opisthotonus*, des te grooter is het gevaar. Voorts de huid. Hoe meer deze ongelijk warm, of droog en slap, of met overmatig, plaatselijk, kleverig zweet of te vroegtijdigen symptomatischen gierstuitslag en blutsvlekken (*petechiae*) bedekt is, des te erger. Eindelijk de teekenen van colliquatie, van rotachtige ontbinding,

bloedvloeijingen, vooral met de pis en den stoelgang, colliquatieve doorloop, blutsvlekken, rotachtige stank, plaatselijke versterving, dóórliggen.

De teekenen van den naderenden dood zijn: slaapzucht met stille ijlhoofdigheid, *coma vigil*, *crocidismus*, vlokkenlezen, *meteorismus* met colliquatieven doorloop, moeijelijk slikken; echter bedriegen deze teekenen soms. Ik heb zelfs bij al deze teekenen nog weder lijders zien herstellen.

Het is merkwaardig, dat doofheid gewoonlijk een goed teeken is.

Verscheidenheid en verdeeling. De verscheidenheid ontstaat eerst door den graad, *febris nervosa mitis* en *gravis* (*typhus mitior* en *gravior*); vervolgens door den typus *febris nervosa continua* en *intermittens*; vervolgens door den duur *febr. nerv. acuta* en *chronica*; en eindelijk, hetgeen practisch de gewigtigste verscheidenheid is, door de complicatie. Het komt hier vooral op aan, of de zenuwkoorts het vaatstelsel en de bloedmassa meer of minder aantast. Wanneer dit weinig het geval is, heet zij *febr. nerv. simplex.* Wanneer het vaatstelsel heviger wordt aangedaan en in veerkracht verhoogd (hetwelk bij jonge, krachtige menschen, bij snel aantastende, besmettelijke zenuwkoortsen ligt gebeurt), wordt zij *febr. nerv. inflammatoria.* Wanneer daarentegen het vaatstelsel zeer verzwakt en de stolbaarheid en levenskracht des bloeds zelve verminderd wordt, zoodat er neiging tot ontbinding komt, heet zij *febr. nerv. putrida.* Wanneer tevens het gastrische stelsel wordt aangetast, *febr. nerv. gastrica*, en zoo er rheumatische of zinkingachtige complicatie bestaat, *febr. nerv. rheumatica et catarrhalis* (*catarrhus malignus*).

Pathogenie. Naaste oorzaak. De kracht van de koorts geconcentreerd in aandoening der hersenen en des zenuwstelsels, met meer of minder deelneming van het vaatstelsel en neiging tot zwakte. Van dáár zijn de hoofdzakelijkste, dikwijls de éénige verschijnselen van haar bestaan, hersen- en zenuwverschijnselen. Van dáár ontstaan dan ook de verschillende vormen der vaatkoorts, welke daarbij voorkomen.

Somtijds is het vaatstelsel, de pols en warmte in het geheel niet veranderd, soms bij aanleg tot ontsteking in eenen ontstekingachtigen, bij aanleg tot asthenie in eenen asthenischen toestand, welke, wegens de stoornis van den gewigtigen invloed der zenuwen op de voeding en het herstellingsvermogen, ligt in het rotachtige overgaat.

Verwijderde oorzaken. Alles, wat de levenskracht en vooral de zenuwkracht verminderen en verzwakken kan: dus onttrekking der noodzakelijke levensstoffen, van het voedsel (hongersnood, misgewas, bedorven voedsel), van de levensstof in de lucht (verdierlijkte lucht); opeenhooping van vele menschen in eene beperkte ruimte, onzindelijkheid, eene epidemisch verzwakkende luchtgesteldheid, groot verlies van bloed en van andere vochten. Zoo kunnen bovenmatige bloedontlastingen elke koorts in zenuwkoorts doen overgaan. Of uitputting, vermindering der levens- en bijzonder der zenuwkracht. Overprikkelingen, overmatige inspanningen van het ligchaam of van den geest, buitensporigheden *in venere*, overmatige hitte, ook door bedden, ziekenkamers, overprikkeling door te heete geneesmiddelen, ook verzuim der noodige bloedontlastingen, voorafgegane ziekte, de koorts zelve; elke heete koorts kan op deze wijze, door de met haar verbondene uitputting der krachten, in zenuwkoorts overgaan. Of eindelijk de werking van onmiddellijk de levens- en zenuwkracht nederdrukkende invloeden; kommer, verdriet, besmettingen van eenen zenuw- of rotachtigen aard, vochtigheid, koude, slechte luchtgesteldheid, de epidemisch zenuwachtige gesteldheid, welke men vooral bij aanhoudende vochtigheid, westewind en lagen stand des barometers waarneemt.

Therapie. De hoofdaanwijzing is: de regelmatige werkzaamheid des zenuwstelsels en het opgeheven evenwigt tusschen vaat- en zenuwstelsel weder te herstellen, terwijl men gedurig op de bestaande zwakte let. Van dáár, waar de zenuwkoorts ontstekingachtig is, matiging van de werkzaamheid des vaatstelsels door *antiphlogosis*, maar niet

zoo vrij en sterk, als bij zuivere ontstekingkoorts, omdat het eene zenuwachtige ontsteking is, bij groote zwakte der levenskracht en neiging tot rotachtige aandoeningen, krachtige opwekking en versterking der levenskracht; bij overmatige en gevaardreigende krampen en zenuwtoevallen, de bedarende, krampstillende geneeswijze; vooral zorgvuldige inachtneming van het verschillend gestel des lijders en der epidemie en der opwekkende oorzaken, of de ziekte door eene uitwendige smetstof, of door inwendige ontwikkeling is ontstaan. Deze laatste omstandigheid is bij de behandeling zeer gewigtig; want zoo de koorts door het opnemen van het *contagicum typhosum*, dus van buiten af (hetwelk zelfs bij een geheel gezond en sterk ligchaam kan plaats grijpen), ontstaan is, bestaat er steeds een toestand van opgewektheid en van neiging tot ontstekingachtige aandoeningen, daarentegen bij de inwendige ontwikkeling meer een karakter van zwakte. Altijd moet men bedenken, dat bij deze koorts minder op de natuurkracht en de crisis kan gerekend worden, dat zij niet onder de 3 weken eindigt, en dat de kunsthulp dikwijls slechts dáárin bestaat, dat men den lijder gedurende den levensgevaarlijken tijd (gewoonlijk tot den 18n dag) in het leven houdt.

De bijzondere behandeling is zeer verschillend, naar mate van de verschillende wijzigingen, met welke de zenuwkoorts zich vertoont. Zij zijn: de eenvoudige, ligte zenuwkoorts, en de hevige zenuwkoorts (hersenkoorts), de ontstekingachtige zenuwkoorts en de rotachtige, die soms als verschillende tijdperken in dezelfde ziekte op elkander volgen, soms ook van het begin tot het einde denzelfden vorm blijven houden.

1) De eenvoudige zenuwkoorts in eenen ligteren graad,

dikwijls het eerste tijdperk van de hevige.

Diagnosis. De algemeene verschijnselen der zenuwkoorts in eenen ligten graad, met matige menigvuldigheid van den pols en geene, of slechts voorbijgaande ijlhoofdig-

heid. Hier is de hoofdregel: eene meer lijdelijke dan dadelijke behandeling, liever te weinig, dan te veel te doen.

Het beste, dikwijls alleen reeds genoegzame middel is hier het chlorwater, *acidum muriaticum oxygenatum* (zie n° 7), $\frac{1}{2}$ tot een geheel ons dagelijks, rust, horizontale ligging, gelijkvormige temperatuur, mostaardpappen aan de onderste ledematen. Ik kan verzekeren, dat ik door deze eenvoudige behandeling alleen eene menigte zenuwkoortsen volkomen heb zien genezen. Wanneer dit niet toereikend is, dan een zwak aftreksel van valeriaan (zie n° 8), *spiritus mindereri*, *liquor anodyn. miner. hofmanni*, *acetum vini*, onder den drank, mostaardpappen, vooral laauwe baden, met afwachten van de huiduitwaseming. De crisis door de huid is de hoofdzaak. — Maar men vergete niet, op de complicatie en derzelver behoorlijke behandeling te denken. Bij gastrische ophoopingen, braakmiddelen en zachte purgeermiddelen, bij rheumatische complicatie, zachte, niet verhittende zweetdrijvende middelen, *spiritus mindereri*, spiesglansbereidingen.

2) De hevige zenuwkoorts. *Typhus.*

Hevigheid der aandoeningen van het hoofd, het toenemen der ijlhoofdigheid, of een slaapzuchtige toestand, beginnende trekkingen van de spieren zijn teekenen van dezen graad.

Hier moet de eerste vraag zijn: of deze toevallen van eenen ontstekingachtigen toestand der hersenen, of slechts van eene zenuwachtige prikkeling derzelve afhangen?

Het eerste, den ontstekingachtigen toestand, herkennen wij dááruit, dat de oogen des lijders rood en glinsterend, het geheele gelaat meer rood en opgezet, de bloedvaten van het hoofd en van den hals opgezet en kloppend, het hoofd heet, de pis rood, de pols zeer menigvuldig en gevuld is. Echter kan deze ook door drukking der hersenen langzamer zijn.

Hulpteekenen zijn: het ontstekingachtig karakter der epidemie, het jeugdig, sterk gestel des lijders, zelfs in twijfelachtige gevallen de voorzigtige aanwending van herken-

ningsmiddelen, b. v. van eenige lepels wijn, waarop, bij eenen ontstekingachtigen toestand, dadelijk vermeerdering van de ijlhoofdigheid en menigvuldigheid van den pols, en bij den zenuwachtigen vermindering van de ijlhoofdigheid en menigvuldigheid van den pols zal volgen. Zelfs eene kleine proefaderlating is geöorloofd; maar met die voorwaarde, dat men er bij tegenwoordig moet zijn, en zoodra de pols zinkt, kleiner en sneller wordt, dadelijk de ader sluit.

Hier moet men tot de ontstekingwerende behandeling overgaan, maar gedurig het grondkarakter der koorts in het oog houden: zwakte des zenuwlevens. Derhalve liever plaatselijke bloedontlastingen (door bloedzuigers aan de slapen, aan de ooren, in den nek, koppen in den nek), dan algemeene aderlating, welke slechts bij zeer jeugdige, volbloedige, aan de aderlating gewone voorwerpen, bij eenen krachtigen, vollen pols en in het eerste tijdperk, inzonderheid bij *typhus contagiosus*, kan toegelaten worden, en met groote voorzigtigheid, niet veel bloed op ééns, maar liever bij herhaling. Derhalve geen *nitrum*, dewijl dit den geheelen toon te zeer verzwakt, maar liever *sal ammoniac*, *tart. tartaris*, met kleine giften *tart. emetic.*, voornamelijk echter koude omslagen op het hoofd, blazen met ijs, eindelijk om de 2 uren koude begietingen, lavementen met 3 — 4 oncen *acet. vini* en dagelijks herhaalde mostaardpappen aan de kuiten. Wanneer hierop nu niet spoedig de aandoeningen van het hoofd afnemen, geeft men daarbij, om de 2 — 3 uren, 1 — 2 grein *calomel.* Over het geheel kan bij elke ontstekingachtige zenuwkoorts het gebruik van koude wasschingen des ligchaams niet genoeg worden aanbevolen. Zij worden meermalen daags herhaald, zoodra er sterke, drooge hitte opkomt, maar niet, wanneer de huid uitwasemt. Wanneer, na de behoorlijke aanwending dezer middelen, na eenige dagen geene beterschap van de aandoeningen van het hoofd volgt, ofschoon ook de roodheid en hitte van het hoofd nalaat, de pols klein en week wordt, dan is de ontstekingachtige in zenuwachtige prik-

keling der hersenen overgegaan, en het hoofdmiddel, zelfs het éénige reddingsmiddel is *opium* met *calomel* verbonden (alle 2 uren ¼ grein *opium* met 1 *grein calomel*), en eene spaanschevliegpleister in den nek.

Wanneer er geene ontstekingachtigheid bestaat, of deze verwijderd is, en de koorts evenwel voortduurt, of de verschijnselen zelfs toenemen, bestaat er steeds aanmerkelijke zwakte des zenuwstelsels en der geheele bewerktuiging, en nu komt de hoofdaanwijzing zuiver voor den dag: versterk en verlevendig en bedaar de stoornis der zenuwen. *Excitantia*, *analeptica*, *antispasmodica*, *acida* en vaste *roborantia* zijn de middelen. Hier bestaat het omgekeerde geval van de onstekingachtige koorts. Alle verschijnselen, de hevigste ijlhoofdigheid, pijn, versnelling van den pols duiden zwakte aan, en hier doen opwekkende middelen, wat dáár de aderlating doet. *Vinum*, *refrigerat*, *sopit*, *pulsum retardat*. Even als dáár het verminderen van kracht en menigvuldigheid een teeken van beterschap is, is het hier het toenemen en opkomen van den pols.

Hier echter moet men drieërlei toestanden onderscheiden, welke de behandeling wijzigen: den krampachtigen, prikkelbaren, erethischen, den paralytischen en den rotachtigen.

De gewoonlijkste en eerste is de krampachtige, prikkelbare, zuiver zenuwachtige toestand (*typhus irritativus*, *erethicus*, *versatilis*).

Alle verschijnselen verraden kramp en verhoogde prikkelbaarheid en gevoeligheid, lichtschuwheid, hevige hersen-ijlhoofdigheid, stuipen, krampen tot regtstijvigheid toe. De pols klein, maar meest eenigzins hard.

Hier wordt zeker in het begin veel voorzigtigheid vereischt, wegens de nog zeer verhoogde prikkelbaarheid, om niet door te sterk prikkelende middelen te overprikkelen, of eenen ontstekingachtigen toestand op te wekken. Men gebruike wel zenuwmiddelen, *antispasmodica* en *excitantia*, inwendig en uitwendig, maar in het begin in eenen minderen graad, en eerst dán, wanneer de toevallen niet nalaten, steeds in eenen sterkeren graad. Den regel daarbij

geven de pols en de verschijnselen aan de hand. Men moet zóó lang klimmen, totdat de pols zich verheft en de verschijnselen nalaten. Het klimmen zelf wordt bewerkt door het verhoogen van de dosis, door menigvuldiger gebruik, door verandering en versterking der middelen, ten opzigte van hare werkzaamheid, door verandering en vermeerdering van de wijze van aanwending. De middelen zijn: *acida mineralia*, *sulphuricum* en *muriaticum*, het eerste altijd in den drank, het laatste bij groote neiging tot doorloop, de w ij n, liefst 20jarige rhijnwijn, het hoofdmiddel, hetwelk van het begin tot het einde moet worden gegeven en dikwijls alleen ter genezing voldoende is, in kleinere of grootere giften naar den graad der zwakte; het sterk *infusum valerianae* met *angelica*, *arnica* (zie nº 9 en 10), bij toenemende zwakte met *olea aetherea* (*valerianae*, *cajeput. cinnamom.*), in *liq. anodyn. hofm.* opgelost. Ook *liquor c. c. succinat.* Zoo dit nog niet genoeg is, dan *aromatica*, *balsamica* (*balsam. peruv.*, *bals. vit. hofm.*), *aether sulphuricus*, *muriaticus*, *aceticus*. Eindelijk de sterkste, vlugste, opwekkende middelen. *Camphora* (hoofdzakelijk bij groote zwakte met aandoeningen van het hoofd, en eenen kleinen, weeken, ledigen pols), *moschus* (bij hevige krampen met eenen kleinen, eenigzins harden pols). *Castoreum*, *opium* (vooral bij hevige ijlhoofdigheid, krampen, pijnen, braken, doorloop, met een' zeer gezonken', kleinen, snellen pols, waarbij men moet opmerken, dat het in groote giften meer verdoovend, in kleine meer opwekkend werkt, weshalve de eerste meer bij hevige zenuwachtige toevallen, de laatste meer bij groote zwakte des levens passen. Daarbij, wasschingen, specerijachtige omslagen op den hartkuil, mostaardpappen om de 24 uren, bij dringend gevaar om de 12 uren herhaald, versterkende lavementen, vooral een laauwwarm (28 graden), specerijachtig bad van 10 minuten, dagelijks herhaald. Ook het gebruik van zacht voedende, opwekkende spijzen, eijerenwater met wijn, gelei van hertshoorn met wijn, bouillon.

Wanneer de toestand in het p a r a l y t i s c h e overgaat,

of dit dadelijk van het begin af bestaat (hetwelk men aan het verschijnen der ongevoeligheid, verdooving, slaapzucht, stille ijlhoofdigheid, coma, en eindelijk aan de verlamming der sluitspieren herkent), dan is de vereenigde en krachtigste aanwending der bovengenoemde prikkelende middelen noodzakelijk, bij welke men nu nog *ammonia*, ouden wijn, *alcohol*, *phosphorus*, en de aanwending der koude, frissche lucht, moet voegen. Het leven wordt hier dikwijls niets dan een kunstmatige toestand, een waar kunstprodukt, waar de gedurig bijna uitgaande levensvonk niet dan door steeds nieuwe, krachtige prikkels wordt onderhouden en aangeblazen.

Zelfs in den hoogsten graad van dezen toestand, van de reeds naderende doodelijke zwakte, wanneer de lijder reeds krachteloos, verdoofd, zonder bewustzijn, gevoel of beweging blijft liggen, wanneer er reeds *meteorismus*, en zelfs onwillekeurige stoelgang en pislozing worden waargenomen, hebben nog soms de volgende middelen hulp verschaft: zeer oude rhijnwijn, lepelsgewijze ingegoten, vier spaanschevliegpleisters te gelijk, eene op den hartkuil, de anderen op de ledematen, en zeer krachtig, versterkend (28 graden) bad van specerijachtige kruiden met wijn of brandewijn, ijskoude omslagen op den onderbuik en het hoofd, lavementen met eenige oncen wijn, de analeptische droppels (zie n° 11), zelfs de aanwending van het brandmiddel op het hoofd. Eindelijk de r o t a c h t i g e toestand, die zich eveneens uit den bestaanden ontwikkelt, of, bij eene zeer boosaardige koorts, dadelijk van het begin af kan bestaan (zie r o t k o o r t s).

Bijzondere opmerking verdient nog:

de *Typhus abdominalis*.

Men verstaat daaronder twee soorten:

1) Den *typhus gastricus*, de verbinding van eenen gastrischen, of, hetgeen dikwijls voorkomt, van eenen wormachtigen toestand met de teekenen der zenuwkoorts. De teekenen zijn de vereeniging der teekenen van den gastrischen toestand, met de teekenen der zenuwkoorts. Hier

is niet zelden de eerste oorzaak der koorts, gastrische onzuiverheden, ophooping van gastrisch rotachtige stoffen in het darmkanaal, waardoor de boosaardigste rotkoortsen kunnen ontstaan. De behandeling is de verbinding van de behandeling der zenuwkoorts met die der gastrische koorts, dus van de zenuwmiddelen met de gastrische zuiveringsmiddelen, waarbij men groote voorzorgen moet gebruiken, om te groote verzwakking te verhoeden.

2) Den *typhus enteriticus*, dien toestand, bij welken in de darmen, vooral in den kronkeldarm, de klieren ontstoken worden en kleine ontstokene plekken vormen, welke in kleine puisten en zweren overgaan, die men bij lijkopeningen ontdekt heeft. Het zijn geene ware ontstekingen, maar exanthematische en metastatische afscheidingen van de koortsstof op de darmklieren, overeenkomende met de, onder even zulke omstandigheden voorkomende spruwvorming, in het bovenste gedeelte des darmkanaals en de vorming van gierstuitslag op de huid. De teekenen zijn zeer duister, doorloop met eene doffe pijn in het onderste gedeelte van den buik, vooral in de linker zijde, welke de lijder vaak alleen bij drukking te kennen geeft, matige opgezetheid van deze streek.

De behandeling bestaat, behalve in de algemeene kuur der zenuwkoorts, in het aanzetten van bloedzuigers op de pijnlijke plaats, koude omslagen op dezelve en het inwendig gebruik van het chlorwater (*acidum muriaticum oxygenatum*), met arabische gom, bij eenen meer hevigen of hardnekkigen graad *calomel* tot 3 — 6 grein, twee- of driemaal daags.

Bij iedere zenuwkoorts, welke lang voortduurt en slepend begint te worden, ken ik geen werkzamer middel om haar snel te verdrijven, dan het dagelijksch gebruik van laauwwarme baden.

Even zoo kan de opvolgende zwakte door niets beter hersteld en het terugkomen der krachten bespoedigd worden, dan door dagelijksche laauwe baden, vooral wanneer zij met mout afgekookt zijn.

Rotkoorts.

Typhus putridus, Febris putrida.

Diagnosis. De verschijnselen van den typhus, daarbij de hoogste graad der levenszwakte, zeer snelle, kleine, ligt zamendrukbare pols, *calor mordax* (d. i. die eigenaardige hitte, welke aan de opgelegde hand een onaangenaam gevoel van steken en branden mededeelt, hetwelk, in plaats van langzamerhand te verminderen en zich als het ware te assimileeren, bij het langer laten liggen van de hand, gedurig toeneemt, en ook nog het nagevoel teruglaat; — het onderscheid van de levende en doode scheikundige hitte, welke niet het voortbrengsel is der levende afscheiding, maar zoo als hier eene reeds plaatsgrijpende ontbinding), rotachtige reuk der uitwaseming, des adems en der andere afscheidingen, de teekenen der reeds begonnen ontbinding van de bewerktuigde stof (colliquatie). Daartoe behooren blutsvlekken, ruim, olieachtig, kleverig zweet, dikke, donkere pis, colliquatieve doorloop, bloedvloeijingen uit den neus, met de pis, en den stoelgang, dóórliggen, ligt ontstaande versterving: het uit de ader ontlaste bloed is donker gekleurd en scheidt zich niet in bloedkoek en wei, maar vormt een brijachtig mengsel.

Pathogenie. Zij is óf gevolg en overgang van eene voorafgaande heete koorts, meestal van zenuwkoorts; echter kan zij zich ook uit elke andere, zelfs uit eene ontstekingkoorts ontwikkelen door eene te verhittende behandeling, onzuiverheid, bedorvene lucht, heete middelen: óf zij komt dadelijk van het begin af als rotkoorts te voorschijn, te weeg gebragt door eene rotachtige smetstof, of bij menschen met zeer bedorvene vochten, aanleg tot scheurbuik, na een ruim gebruik van kwikmiddelen.

Het grondkarakter is de hoogste zwakte des levens, met neiging tot rotachtige ontbinding.

Therapie. De aanwijzing is: de krachtigste opwekking en ondersteuning der hier gezonkene le-

venskracht, door welke het best de werking van het doode chemismus in de bewerktuiging wordt gestuit, en het tegengaan der ontbinding door scheikundig haar tegenwerkende middelen, door welk laatste zich juist de behandeling der rotkoorts van die der zuivere zenuwkoorts onderscheidt. Het eerste wordt bewerkt door de krachtigste opwekkende middelen, vooral wijn en alle bij de hevigste graden van den *typhus nervosus* aangeprezene middelen. Het tweede door zoodanige middelen, welke de binding en zamentrekking van de bewerktuigde vezel en stof vermeerderen en het proces van ontbinding scheikundig tegengaan; daartoe behooren bovenal de kina (ook hare surrogaten, *cort. salicis*), de delfstoffelijke zuren, de aluin (zie n° 12) en de koude, de laatste deels door koude omslagen op het hoofd, den hartkuil en koude wasschingen met wijnazijn, zelfs wrijven met ijs, deels door koud drinken, maar vooral door koude, steeds ververschte lucht, omdat hier de gedurige verwijdering des dampkrings, welke den lijder omgeeft en van hem uitwasemt, van het grootste gewigt is. —Spaanschevliegpleisters mijde men, omdat zij ligt in versterving overgaan. — Bij plaatselijke versterving omslagen van kina met wijn, aluin, *sal ammoniac*, myrrhe; tot verdrijving van den stank chlorkalk.

Gastrische koorts.

Febris gastrica, mesenterica, intestinalis, biliosa, mucosa, etc.

Diagnosis. Onzuivere, geel of bruinachtig beslagene tong, tegenzin in voedsel, walging, bedorvene, of bittere, of vuile, of slijmige smaak, gevoel van drukking en volheid in de maagstreek, ongewone vermoeidheid, hoofdpijn, zwaarte in het hoofd, aanmerkelijke snelheid van den pols, die echter niet zoo hard en vol is, dat men de koorts voor ontstekingkoorts, noch zoo zwak en klein, dat men haar voor zwakte of rotkoorts konde houden. Over het

algemeen is tot herkenning dezer koorts de negatieve bepaling van veel gewigt, dat de teekenen der andere soorten van koorts ontbreken, en even zoo de waarneming van de opwekkende, op het gastrische stelsel werkende oorzaken, en van het gestel des lijders en van de epidemische gesteldheid. Dikwijls ook bij een verborgen gastrisch karakter de werking der herkenningsmiddelen, het te vergeefs aanwenden of de duidelijk schadelijke werking van de opwekkende, en de ontstekingwerende middelen.

De duur en het beloop. Zeer onbepaald: bij eenvoudige koortsen, door gastrische onzuiverheden, dikwijls slechts weinige dagen; bij andere, vooral bij gal- en slijmkoortsen, soms verscheiden weken lang. Even zoo verschillend zijn de tijdperken. Dikwijls een zuiver gastrisch, van het begin tot het einde; somtijds ook eerst gastrisch, dan algemeen, of zenuw- of ontstekingachtig; somtijds ook eerst algemeen, dan eerst gastrisch, vervolgens weder algemeen, met verschillend koortskarakter. — Hetzelfde geldt van de crisis. Bij de eenvoudig gastrische koorts is er slechts eene crisis, ontlasting der gastrische stoffen door braken of purgeren; bij de gastrische aandoening, welke met algemeene koorts verbonden is of in dezelve overgaat, komen ook nog algemeene crisis door zweet en pis voor en zijn noodzakelijk. Dikwijls echter zijn dezelve onvolkomen, en er ontstaat gierstuitslag, spruw, blutsvlekken, ettergezwellen en andere ziekteverplaatsingen, hetwelk hoofdzakelijk dán gebeurt, wanneer in het begin de noodige ontlastmiddelen verzuimd, en in plaats van dezelve zweetdrijvende, verhittende middelen aangewend zijn, waardoor een gedeelte der gastrische ziektestoffen in de tweede wegen, in het bloed is overgegaan. Dán is de overgang der gastrische in eene zenuw-, rotkoorts, of eene langdurig slepende koorts ligt mogelijk.

De gastrische koorts is verschillend: óf door de verscheidenheid der gastrische stof, daarom wordt zij onderscheiden in *febris gastrica saburràlis* (van onverteerbare spijzen), *biliosa*, *mucosa*, *verminosa;* óf door het verschil van het

algemeen koortskarakter (*febr. gastrica inflammatoria, nervosa, putrida*); óf door het voornamelijk aangetaste deel (*febr. gastrica pleuritica, hepatica, cephalica, phrenitica*).

Pathogenie. Het wezen der gastrische koortsen bestaat dáárin, dat zij niet dan door de ontlastingen der eerste wegen kunnen genezen worden. Onzuiverheden, ziekelijke stoffen in het spijsverteringskanaal, welke niet door de gewone spijsverteringskracht kunnen overweldigd worden (*sordes gastricae*), zijn gevolgelijk, in verbinding van de daardoor te weeg gebragte ziekelijke aandoeningen, vooral des darmkanaals, en sympathisch des geheelen vaat- en zenuwstelsels, de naaste oorzaak dezer koorts (zie *gastrosis*).

Het ontstaan dezer onzuiverheden kan op tweederlei wijze worden te weeg gebragt, óf van buiten óf van binnen. Van buiten door het gebruik van spijzen, welke óf door hare hoeveelheid, óf door hare hoedanigheid de krachten der spijsvertering het hoofd bieden, en dus als onverteerde massa's (*cruditates*) blijven liggen. Van binnen door ziekelijke, of in hoeveelheid te zeer vermeerderde, of in hoedanigheid op velerlei wijze bedorvene afscheidingen van de maag en van het darmkanaal, of van de met dezelve in verband staande werktuigen, b. v. van de lever: van dáár de ophoopingen van taai slijm, gal en dergel., welke zich vaak in eene ongeloofelijke hoeveelheid vormen. Ofschoon nu in het laatste geval de lever en derzelver ziekelijke prikkeling en afscheiding voor de eigenlijke bron der onzuiverheden, en de laatste niet voor de primaire oorzaak, maar veeleer voor stoffelijke produkten van dezelve en voor secundaire oorzaken moeten gehouden worden, moet men dezelve echter nu als den naasten grondslag der ziekte beschouwen, en zonder derzelver verwijdering is geene genezing mogelijk.

De voorbeschiktheid tot deze koorts kan deels individueel, deels algemeen zijn.

Individueel: zwakte van de maag en van de wegen der spijsvertering, prikkelbare zwakte van de lever, weshalve er menschen zijn, die bijna aanhoudend aan verslijming der eerste wegen en bij de geringste aanleiding aan

ophoopingen van gal lijden, zittend leven, zwelgen, zware, onverteerbare spijzen. Algemeen: aanhoudend vochtige en afwisselende lucht (van dáár vooral slijmophooping), aanhoudende hitte (waardoor vooral galophooping ontstaat), algemeen gebruik van onverteerbare, bedorvene spijzen, treurige stemming des gemoeds.

Als gelegenheid gevende oorzaken werken: overlading van de maag, ergernis, toorn, pijn, verkouding, alle hevige prikkeling, bijzonder bij reeds voorbeschikte menschen, weshalve ook elke koorts van eenen anderen aard gastrische complicatie kan opwekken.

Op die wijze komen gastrische koortsen epidemisch voor. Deze koortsen zijn het menigvuldigst in gematigde luchtstreken, in uit koude en warmte gemengde streken, b. v. Duitschland, in de jaargetijden, welke dit karakter medebrengen, het einde van den zomer, den herfst, en in wellustige, aan het tafelgenot overgeleverde plaatsen (zie *gastrosis*).

Therapie. De behandeling bestaat alleen in de oplossing en ontlasting der gastrische onzuiverheden; want dáárdoor juist is de leer van de gastrische koorts ontstaan, dat de geneesheeren koortsen waarnamen, welke voor geene andere geneeswijze, dan voor braken en purgeren weken. Tevens moet men het karakter der koorts in het oog houden.

Er zijn hier drie gevallen mogelijk, waarin wij den lijder vinden: óf 1) met alle teekenen der gastrische koorts, maar zonder *turgor* der onzuiverheden. Hier worden oplossende middelen gebruikt, ook purgerende zouten, maar slechts in zoodanige doses, dat zij geen te sterk purgeren verwekken: *tartarus tartarisatus*, *sal mirab. glauberi*, in kleine doses, bij taaije verslijming *sal ammoniacum*, *tartarus vitriolatus*. Bij zeer gevoelige voorwerpen *pulvis aërophorus*, *spiritus mindereri*; bij het bestaan van waterachtigen doorloop *sal ammoniacum*. Het gevolg is, óf dat de middelen, reeds door zachte bevordering der af- en uitscheidingen, de teekenen der onzuiverheden en de koorts doen verdwij-

nen, óf dat er *turgor* der onzuiverheden, óf naar boven óf naar beneden ontstaat, als wanneer men, naar omstandigheden, braak- of purgeermiddelen moet aanwenden.

Somtijds wil geene dezer werkingen plaats grijpen. De gastrische teekenen duren zonder bepaalden *turgor* voort, de koorts neemt toe. Hier heeft men óf een' volbloedigen, ontstekingachtigen toestand voor zich, en er wordt eene, ofschoon altijd voorzigtige aderlating vereischt, óf een' zenuwachtigen toestand met krampachtige verschijnselen van den onderbuik en van de maagstreek, en hier is de verbinding der oplossende met de krampstillende middelen, *valeriana*, *hyoscyamus*, *castoreum*, *moschus*, noodzakelijk.

2) Wij vinden den lijder met alle teekenen van *turgor* naar boven. Hier dadelijk een braakmiddel in gedeelde doses (zie n° 13). Na het eerste braken wacht men een half uur af, en wanneer hierna geene verdere braking volgt, geeft men nog eenen matigen lepel vol, zoodat de lijder driemaal braakt, hetgeen volstrekt noodig is: na elke braking een' kop kamillenthee. Bij ontstekingachtige complicatie, harden en vollen pols, eerst aderlating en dadelijk daarna het braakmiddel. Naderhand een purgeermiddel. Men geve het braakmiddel altijd in gedeelde doses, want men kan den graad van prikkelbaarheid der maag nooit vooraf zoo naauwkeurig berekenen, welke hier dikwijls zeer groot is, en bij eene volle dosis op ééns gegeven, kan er ligt overmatige braking (*hyperemesis*) volgen, welke hier gevaar kan aanbrengen. Bij groote prikkelbaarheid en reeds vrijwillige brakingen is het genoegzaam, dezelve met *oxymel squilliticum* en kamillenthee te bevorderen, en in volle werkzaamheid te brengen. Slechts één geval is uitgezonderd, wanneer het braakmiddel verzuimd, en de maag reeds, door het lang oponthoud der onzuiverheden, traag en weinig prikkelbaar is geworden, en de lijder waterigen doorloop heeft, waar alles dóórslaat en dus ook kleine giften van het braakmiddel den doorloop slechts zouden vermeerderen, zonder iets uit de maag te ontlasten. Hier moet het braakmiddel op ééns in volle dosis gegeven worden,

en niet braakwijnsteen, maar een scrupel *ipecacuanha*, en wanneer de ongevoeligheid van de maag en de neiging tot doorloop te groot is, eerst eene spaanschevliegpleister op de maagstreek en eenige droppels *laudanum* inwendig.

Een der grootste en gevaarlijkste gebreken van de praktijk is, dat men de werking der braak- en purgeermiddelen voor gelijk houdt en gelooft, dat men het een voor het ander kan in de plaats stellen. Datgene, wat de Natuur door braakmiddelen ontlasten wil, kan niet door purgeermiddelen ontlast worden; evenmin kan de dynamische verandering, welke een braakmiddel in het zenuw- en afscheidingsstelsel van de maag en van de lever te weeg brengt (en waardoor het bij galkoortsen de bron der onzuiverheden toestopt), door purgeermiddelen bewerkt worden. Bovendien is de weg van ontlasting bij purgeermiddelen veel langer, en dus veel verzwakkender, en begunstigt de opslorping. Nooit geve men een braakmiddel wanneer de stoelgang is opgestopt, want het kan *ileus* te weeg brengen, maar in dergelijke gevallen eerst een lavement, om de darmen te ontledigen.

3) De lijder heeft teekenen van *turgor* naar beneden (opzetting van den buik, pijn in den rug, of in de lenden, rommelingen in den onderbuik, lozing van kwalijkriekende winden, ook wel reeds ontlasting van schadelijke stoffen). Hier gebruike men afvoerende middelen, ook in gedeelde doses, waarbij men het in zijne magt heeft, bij prikkelbare *sal seignette*, *sal mirabile*, *manna*, bij ongevoelige *sal sedlicense*, *tartarus vitriolatus*, bij nog meer ongevoelige met bijvoeging van *fol. sennae* (zie n° 14), bij zeer verzwakte, zenuwachtige voorwerpen rhabarber, calomel, *ol. ricini*.

De voortzetting en herhaling der ontlasting bevorderende middelen worden alleen bepaald door de teekenen der onzuiverheden en het toe- of afnemen der koorts. Zoo lang, bij het gebruik der afvoerende middelen, de koorts en de gastrische teekenen afnemen en de ontlastingen schadelijk blijven, gaat men voort, totdat die teekenen verdwijnen en

en de eetlust terugkeert, als wanneer men langzamerhand tot versterkende middelen overgaat. Wanneer de ontlastingen waterig worden en de gastrische teekenen voortduren, geeft men weder oplossende middelen. Wanneer er zich op nieuw *turgor* vertoont, geeft men weder braak- of purgeermiddelen. De kuur kan derhalve 3 dagen, maar kan ook drie weken duren.

Daarbij lette men op: 1) de complicatie der koorts, bij de ontstekingachtige door de verbinding der behoorlijke ontstekingwerende middelen, bij de zenuwachtige of rotachtige, door de verbinding van opwekkende, versterkende, rottingwerende middelen. 2) De hoedanigheid der gastrische stof, bij de galachtige en rotachtige zuren, *acidum tartaricum* en tamarinden, bij rotachtige stoffen *acidum sulphuricum* of *muriaticum*, bij scherpe stoffen slijmige dranken, bij slijmige scherpe *incidentia*, *sal ammoniacum*, *squilla*, *senega*, *tart. emetic.*

Wanneer na de behoorlijke ontlastingen en na het verdwijnen der gastrische teekenen de koorts evenwel voortduurt, is zij óf het gevolg van de in het bloed overgebragte gastrische stoffen, óf eene voortdurende complicatie der koorts, en vereischt nu algemeene crisis, welke het best door *spirit. mindereri*, spiesglansbereidingen, Seltzerwater, of door de behandeling van de nu meer uitkomende gecompliceerde koorts, gewoonlijk van eenen zenuwachtigen aard, of, wanneer de zwakte nu aanmerkelijk is, door versterkende middelen bewerkt worden.

Elke gastrische koorts vereischt op het einde versterkende middelen, en deze kunnen zelfs bij zwakke voorwerpen, en wanneer de gastrische toestand lang aanhoudt, zelfs bij het voortduren der gastrische verschijnselen, noodig worden, om het op nieuw voortbrengen van onzuiverheden voor te komen, hetwelk dikwijls slechts een uitwerksel der zwakte is.

Men doet het best, eerst oplossende, bittere extracten: *extr. taraxaci*, *marrubii*, *trifolii fibrini* (zie n° 15) en vervolgens *quassia* (zie n° 16) naar omstandigheden, met bij-

voeging van rhabarber, toe te dienen, hetwelk het hierdoor verzwakte darmkanaal het best verdraagt.

Rheumatische koorts, Zinkingkoorts.
Febris rheumatica, catarrhalis.

Diagnosis. Koude en hitte afwisselend, pijnlijke trekkingen in de leden, veelvuldige drang tot pislozing, soms met pijn, de pis troebel, met een tegelkleurig bezinksel, neiging tot zweeten, dat dadelijk verligting aanbrengt, even als elke verkouding dadelijk de koorts erger maakt. Tegelijk met de koorts, soms evenwel ook vroeger of later, vertoonen zich plaatselijke, of rheumatische, of zinkingachtige aandoeningen.

In het eerste geval ontstaat er op eene of andere plaats, voornamelijk in de peesvliezen, beenvliezen en spieren, pijn met of zonder zwelling, welke soms bepaald is, soms zwerft, dikwijls zich ook van het eene deel op een ander verwijdert, en, wat het ergste is, van een uit- op een inwendig overspringt.

In het tweede geval ontstaat er eene aandoening der slijmvliezen, of van den neus of van de luchtpijp; in het eerste geval (verkoudheid in den neus), menigvuldig niezen met uitvloeijing van eene in den beginne waterige, scherpe wei, somtijds met bloed gemengd, welke langzamerhand in eene dikke, etterachtige stof overgaat met vermindering van den plaatselijk geprikkelden toestand en van de koorts; in het tweede geval (verkoudheid in de keel en op de borst), menigvuldig hoesten met droogte of heeschheid in de keel, ook wel keelpijn. In het begin ophoesten van weinig scherpe wei, langzamerhand van gekookte, dikke, slijmige etterachtige fluimen, met vermindering en ophouden van den hoest en van de koorts. Niet zelden zijn de beide soorten van plaatselijke aandoening te gelijk aanwezig; soms gaat de eene in de andere over.

Pathogenie. De naaste oorzaak is eene door gestoorde werkzaamheid der huid voortgebragte (dus antagonistische),

ontstekingachtige prikkeling, of van een spier- of van een vliesachtig deel, of van een slijmvlies, gepaard met eene juist daardoor ontstaande en den prikkel onderhoudende weiachtige scherpte. Iedere rheumatische en zinkingachtige aandoening is dus eene oppervlakkige ontsteking, maar alleen van de weivaten; dit duidt de ligte roodheid en hitte en de zeldzaamheid van den overgang in ettering aan. Zij kan echter ook, door het toenemen van haren graad of bijkomende oorzaken, ligtelijk de bloedvaten aantasten, en in eene ware ontsteking overgaan.

Verwijderde oorzaken. De voorbeschikkende óf individueel, zwakte en ziekelijke prikkelbaarheid van de huid, zweetende huid, door verwennen, te warme kamers, te warme kleeding, vermijding van de vrije lucht, te weeg gebragte algemeene zwakte, eene eigenaardige slijmig-weiachtige kwaadsappigheid van het bloed; óf algemeen, epidemische, rheumatische, zinkingachtige voorbeschiktheid in de lente en tegen het laatst van den herfst, eigenaardige gesteldheid der lucht, waaruit zich zinkingachtig-rheumatische epidemiën vormen, endemische en klimatische voorbeschiktheid, geheele landen (bergachtige), plaatsen, zelfs bijzondere huizen, welke, door hunne ligging en inrigting, aan aanhoudenden togt of afwisseling van temperatuur zijn blootgesteld.

De gelegenheid gevende oorzaken: het vatten van koude, snelle overgang van warmte in koude of omgekeerd, het ergst togt, het afleggen van een gewoon verwarmend kleedingstuk.

Therapie. Het voorname doel der behandeling is: herstelling van de werkzaamheid der huid, met inachtneming van de ontstekingachtigheid, welke bij ieder heet rheumatismus en catarrhus, zoowel plaatselijk als algemeen, bestaat. Alles komt dus op de hevigheid der koorts aan; want iedere rheumatische aandoening kan alleen door in graad toe te nemen in ware ontsteking worden veranderd. Wanneer dus de koorts hevig is, of er teekenen van volbloedigheid bestaan, wordt eene ader geopend

en geeft men alleen salpeter met spiesglanszouten, benevens eenen strengen ontstekingwerenden leefregel, en gelijkvormige, ofschoon niet te heete temperatuur. Zoo de koorts gering, of door de opgegevene behandeling reeds verminderd is, zijn de uitwaseming bevorderende middelen, welke niet prikkelen, *spiritus mindereri*, spiesglansbereidingen, *flor. sambuci* (zie n°. 17), spaansche vliegen nuttig. Bij nog minder koorts *camphora* met *nitrum* (zie n°. 18), *aconitum* (zie n°. 19), *rad. senegae*, *stip. dulcamarae*, *gumm. guajaci*, *sulphur*, het hoofdmiddel spaanschevliegpleisters, bij zenuwachtige gestellen, met hevige, krampachtige pijnen, opium.

Te sterke of onnoodige bloedontlastingen kunnen het rheumatismus verlengen en slepend maken: ook mag men op het rheumatisch aangetast deel zelf geene aderlating doen. Bij verkoudheden op de borst wordt daarentegen de aderlating, behalve door de algemeene aanwijzingen, welke de koorts aan de hand geeft, aangewezen door steken of pijn in de borst, moeijelijke ademhaling, droogen hoest (teekenen eener beginnende longontsteking, *bronchitis*), ook door aanleg tot longtering en reeds bestaande ziekten der longen, bij welke zich ligt, uit verkoudheid, longontsteking vormt, en deze zoo ligt in longtering overgaat.

In het algemeen vergete men echter niet, dat de rheumatische en zinkingkoorts zich met elke andere soort van koorts kan compliceren, als met de gastrische en zenuwkoorts, waartegen men dan de aangewezene behandeling moet in het werk stellen; bijzonder wordt de grootste oplettendheid en gepaste behandeling bij de dikwijls zeer gewigtige, en zelfs levensgevaarlijke zenuwachtige complicatie (HOFFMANN's *febris catarrhalis maligna*) vereischt.

Plaatselijke behandeling. De verkoudheid vereischt vermindering van de prikkeling der slijmvliezen, bevordering der koking, en crisis der zinkingstof (het ophoesten van fluimen). Daartoe dienen verzachtende, slijmige dranken, warme dampen, *mellaginea*, *linctus*, spiesglansbereidingen, *sulphur*, *fl. sambuci*, *sem. foeniculi*, *anisi*,

rad. en *succus liquiritiae* (zie n°. 20 en 21), flanel op de borst.

Bij plaatselijke pijnen op de borst zonder aanwijzing tot aderlating, spaansche vliegen op de plaats (zie *catarrhus*, *bronchitis*, *pleuritis rheumatica*).

Het rheumatismus vereischt plaatselijke crisis door zweet; daartoe dient gelijkmatige verwarming door bedekking met flanel, wol of gewast taf. Bij zeer hevige pijnen spaanschevliegpleisters, welke blaren trekken en in ettering worden gehouden in de nabijheid, bij teekenen van ontsteking, roodheid, hitte van het deel, bloedzuigers of koppen, bij zenuwachtigheid en verhoogde gevoeligheid opiumzalf en pleisters (zie n°. 22).

Wanneer de koorts ophoudt en het rheumatismus of de verkoudheid over den tijd eener heete ziekte voortduurt, komt de behandeling van het slepend rheumatismus en de slepende verkoudheid te pas (zie rheumatismus, *catarrhus*, *tussis*).

Aanstekende koortsen.
Febres acutae contagiosae.

Zij onderscheiden zich dáárdoor, dat zij niet dan door mededeeling eener aanstekende stof van buiten ontstaan, dat ieder derzelve hare eigenaardige, daardoor bepaalde verschijnselen, beloop en duur heeft, en dat ook de behandeling dien ten gevolge verschillend wordt gewijzigd, vooral ten opzigte van het gevaar der mededeeling voor anderen.

Hiertoe behooren: de *typhus contagiosus*, *typhus icterodes*, *pestis*, *carbunculus malignus contagiosus* (miltvuur), *cholera orientalis*, *variola*, *morbilli*, *scarlatina*, *miliaria* en *petechiae contagiosae*, *tussis convulsiva*, *hydrophobia*.

Pathogenie. De naaste oorzaak bij alle, is de mededeeling en werking van eene vreemdaardige stof, welke dát eigendommelijke heeft, dat zij bij elk individu dezelfde ziekte voortbrengt, en haar gelijke doet ontstaan, of het voortbrengsel van eene ziekelijke bewerktuiging (*contagium*),

of in den dampkring, de onbewerktuigde Natuur, gevormd (*miasma*, epidemische smetstof).

Deze smetstof verwekt — echter alleen dáár, waar zij de tot hare opneming vereischte vatbaarheid aantreft — in de bewerktuiging altijd eene tweeledige werking, eerst prikkeling, opwekking, en ten tweede wedervoortbrenging van haar zelve.

De werking der smetstof heeft in de Natuur twee met haar overeenkomende werkingen, de gisting en de voortplanting. In beide gevallen kan de mededeeling van eene stof een proces van verandering en gelijkmaking in de andere opwekken en haar gelijke (een nieuw leven) voortbrengen. Elke smetstof moet als een zaad beschouwd worden, dat zijne eigene levens- en voorttelingskracht bezit, en in de bewerktuiging een parasitisch proces van voorttelling te weeg brengt, hetwelk weder dezelfde vrucht en zaad, dezelfde smetstof, verwekt. In zóó verre moet men dus elke besmettelijke ziekte als eene vreemdaardige ziekelijke vegetatie en vruchtvorming beschouwen, waarvan de eene klasse haren bepaalden levensduur, bepaalde tijden van bloesem en vrucht (de uitslagen en andere zinnelijke voortbrengselen van afscheiding) bezit, (deze zijn de koortsige, heete smetstoffen, gelijk de éénjarige planten), en de andere, daarentegen, bij voortduring in de bewerktuiging blijft groeijen en zich voortplanten (deze zijn de blijvende smetstoffen, gelijk de overjarende planten). — Deze daadzaak is voor de praktijk gewigtig, want zij toont ons aan, dat wij niet zoo zeer met het medegedeelde vergift, als wel met de daardoor te weeg gebragte vermenigvuldiging en wedervoortbrenging van hetzelve in de bewerktuiging te doen hebben.

Hieruit ontstaan eenige eigendommelijkheden van deze klasse van koortsen, en deze zijn: 1) Bij alle is opwekking (door de vreemdaardige bijgemengde stof) de eerste en bepaalde werking. Van dáár heeft het eerste tijdperk een ontstekingachtig karakter. 2) Maar deze ontsteking is, daar zij niet van binnen uit, niet door inwendige oorza-

ken te weeg gebragt, maar van buiten af opgewekt en opgedrongen, ontstaan is, geene zuivere, echte ontsteking, dus minder duurzaam, minder diep doordringend, ligt in een tegenovergesteld karakter overgaande, behalve, wanneer zij eenen tot ware ontsteking reeds voorbeschikten bodem aantreft. 3) Bovendien hangt de werking der besmettende stof, even als altijd, van de verscheidenheid des prikkels (der opwekkende stof zelve) af, en van de verscheidenheid der gevoeligheid voor den prikkel (de vatbaarheid).

Het eerste, het *contagium* of *miasma*, kan in zijnen aard qualitatief verschillend zijn, het eene de levenskracht onmiddellijk verzwakkend en nederdrukkend, als b. v. het *contagium putridum*, het andere meer opwekkend; het tweede, de verscheidenheid van het gestel des lijders, is de menigvuldigste oorzaak van het verschil der terugwerking, en zoo kan dezelfde besmettende prikkel de meest verschillende koortsen, ontsteking-, zenuw-, rot- en gastrische koortsen, voortbrengen.

Hierbij is de invloed der epidemische gesteldheid van groot gewigt, welke aan alle bewerktuigingen eene bepaalde stemming en voorbeschiktheid tot een zeker ziektekarakter kan mededeelen, waardoor dan, op zekere tijden, alle pokken, mazelen, zenuwkoortsen enz., een ontstekingachtig, en op andere tijden een adynamisch, en weder op andere, een gastrisch karakter kunnen hebben. 4) Alle aanstekende koortsen hebben neiging tot het vormen van uitslag, tot ziekteverplaatsingen en in het algemeen tot onvolkomene crises, daar de vreemdaardigheid en giftachtige hoedanigheid van de stof geene volkomene assimilatie en crisis veroorlooft. 5) Bij alle is met de koortsige terugwerking de wedervoortbrenging en vermenigvuldiging der smetstof verbonden, en staat in eene gelijke verhouding met de hevigheid der koorts, als ook met de uitwendige haar begunstigende of storende omstandigheden.

Daardoor ontstaan er zekere uitwendige veranderingen of tijdperken, die elke aanstekende koorts doorloopt: 1) Het tijdperk der besmetting (broeijing), het tijdperk

der mededeeling, der zaaijing, zonder zinnelijk merkbare werking, van eenen onbepaalden duur, van 3 tot 14 dagen. 2) Het tijdperk der prikkeling of der koorts, het tijdperk van de ontwikkeling van de kiem des vergifts en van de beginnende terugwerking. 3) Het tijdperk van het uitbotten en vruchtdragen; het tijdperk, waarin de ziekelijke vegetatie tot bloesem en vrucht komt en zaad draagt (bij uitslagkoortsen het uitbreken van den uitslag). 4) Het tijdperk van het afnemen, het tijdperk van het afsterven, het verwelken der besmettelijke plant.

Therapie. De hoofdaanwijzing bij alle is: Het opzoeken en behoorlijk behandelen van het koortskarakter, met behoorlijke inachtneming van de smetstof en haar verschillend karakter.

De ziekte, de koorts, moet hier slechts aangemerkt worden als eene poging der Natuur, om de smetstof te bewerken en af te scheiden. Daarom bewerkt ook de Natuur bij eenen matigen graad van koorts, bij eenvoudige koorts (de goedaardige aanstekende koorts), de geheele genezing volgens zekere tijdperken, en in eenen bepaalden tijd, en de kunst handelt het best, door in het geheel niet werkzaam te zijn.

Bij eene hevige en stellig gekarakteriseerde koorts wordt de behandeling geheel overeenkomstig het verschillend koortskarakter ingerigt. Echter is het in het begin en in het eerste tijdperk altijd het best, ontstekingwerend te handelen. Men vergete niet, elke aanstekende koorts als een proces van vergiftiging, en wel van wedervoortbrenging en vermenigvuldiging des vergifts, te beschouwen, en te bedenken, dat hoe heviger de koorts en hoe grooter de hitte is, er des te meer vergift in den lijder zelven wordt voortgebragt. Hieruit blijkt nu vooreerst de groote en zoo verderfelijke dwaling der oudere geneesheeren, om door hitte en verhittende zweetdrijvende middelen het vergift uit te drijven, waardoor zij echter slechts de hoeveelheid van het vergift en dus ook de ziekte vermeerderden, en, ten tweede, de gewigtige regel, welke een hoofdvoordeel van de nieuwere

praktijk is, de koorts en de hitte zoo veel mogelijk te matigen, en daardoor juist de wedervoortbrenging van het vergift en aldus ook de vergiftsziekte het best te verminderen. Het is dus onvermijdelijk noodzakelijk, den lijder koel te houden, d. i. de lucht in de ziekenkamer niet boven 14° Reaum. te verwarmen, in den zomer dezelve door vaten met koud water en besprengen daarmede te verkoelen en te verfrisschen, en geene vederen bedden (welke, behalve dat zij te veel verhitten, ook nog de schadelijke dampen vasthouden) toe te staan, maar eene matras en ligte bedekking, en, bij hoogere graden van den rotachtigen toestand, zelfs koude stovingen te hulp te nemen.

Bij alle aanstekende koortsen is de hoofdregel:

De hoogste zuiverheid en ververschiug der lucht, zuivering en afscheiding des lijders.

Hieraan knoopt zich de tweede regel: den lijder altijd te beschouwen als in eenen dampkring van vergiftige dampen gehuld, waardoor eene gedurige terugwerking van de uitgewasemde vergiftige stof op hem zelven en eene gedurig hernieuwde vergiftiging wordt onderhouden, en daarom zorgvuldig op gedurige verwijdering van dezelve en ververschiug van den dampkring te letten. — Men heeft in de laatste tijden eene menigte van scheikundige middelen tot vernieling der smetstof in de lucht aanbevolen, in het bijzonder de berookingen met zoutzuur, salpeterzuur en chlore. Maar derzelver nut heeft zich niet bevestigd, en de schade, die zij bijzonder voor de longen aanbrengen, is zeker.

Derhalve is en blijft het beste zuiveringsmiddel bestendige vernieuwing van de lucht, liefst door een' togt, die in eene diagonale rigting de ziekenkamer moet doorsnijden, dus op de eene zijde eene opening kort bij den vloer, op de andere meer naar den zolder toe, omdat de bedorvene lucht zwaardere en ligtere lagen vormt: het spreekt van zelf, dat de lijder, gedurende dit instroomen der lucht, door bedekking voor de onmiddellijke werking van dezelve beschut wordt.

Derhalve is het ook vooral noodzakelijk, het bijeenliggen van verscheiden zieken bij elkander, of onder vele menschen, voor te komen, omdat dit de vermenigvuldiging der smetstof het meest begunstigt, en ook alle afscheidingen spoedig te verwijderen.

Typhus contagiosus.

Diagnosis. De verschijnselen der zenuw- en rotkoorts door besmetting te weeg gebragt.

Het karakter is in het eerste tijdperk altijd meer ontstekingachtig en gaat eerst later in het zenuw- of rotachtige over; echter kan ook het eerste karakter voortdurend blijven. Dit hangt deels van de verschillende individuëele neiging, deels van de epidemisch heerschende gesteldheid af. En zoo zijn er ontstekingachtige, rotachtige, zenuwachtige epidemiën van typhus en oorlogspest.

Therapie. De behandeling is die van den typhus, maar met bijzondere inachtneming van het verschillend karakter en bijzonderlijk van de meer ontstekingwerende behandeling in het eerste tijdperk (zie typhus), daarbij de algemeene regelen van de behandeling der aanstekende koortsen, vooral vrije, steeds vernieuwde lucht.

De Levantsche of Bubopest.
Pestis bubonica.

Diagnosis. Het verschijnen van *bubones* en *anthraces*, d. i. van ontstokene klierzwellingen, die dadelijk van het begin af een koudvurig karakter hebben, en zeer spoedig in volledig koudvuur en *sphacelus* overgaan, bijzonder onder de oksels en in de liesstreek, als ook van blutsvlekken en uitstortingen van bloed onder de huid, dadelijk in de eerste dagen der ziekte, gepaard met eene zeer hevige koorts, groote benaauwdheid, braking en aandoeningen der hersenen: rotachtige stank van alle afscheidingen, de hoogste graad van krachteloosheid en zwakte des levens. De

koorts is *acutissima*, dikwijls reeds in de eerste 24 uren doodelijk, gewoonlijk met den 3ⁿ of 4ⁿ dag beslist: de sterfelijkheid zeer groot, gewoonlijk drie vierde gedeelten der zieken.

Zij ontstaat aan de kusten van de Levant, van waar zij ook de Levantsche pest heet, vooral in Egypte, Smirna, Konstantinopel; maar door aansteking kan zij overal, zelfs in de noordelijkste streken (Londen, Koningsbergen, Moskou), verbreid worden.

De besmetting geschiedt alleen door aanraking, niet door de lucht, weshalve men haar zeker kan voorkomen, wanneer men de aanraking des lijders, of van de door hem aangeraakte stoffen, vermijdt. Daarop berust de groote weldaad van hare geheele uitroeijing en verwijdering door eenvoudige afzondering, door middel van quarantaine en grenskordons, welke eerst in de 18ᵉ eeuw in beschaafde landen mogelijk is geworden.

De behandeling wordt ingerigt naar het verschillend karakter; zij kan even zoowel ontstekingwerend, als rottingwerend, opwekkend, versterkend zijn: zelfs is de aderlating bij sommige epidemiën en ziektegesteldheden in het begin nuttig geweest. De hoofdzaak is bevordering der crisis, door goede ettering der liesbuilen. Het zorgvuldigst moet men op eene vrije doorstrooming der lucht letten (zie de algemeene behandeling). Bij den hoogsten graad van den rotachtigen toestand, heeft zelfs het wrijven met ijs nog somtijds wonderen gedaan: daardoor zijn zelfs dood schijnende menschen weder in het leven teruggeroepen.

De gele koorts, het zwarte braken.
Typhus icterodes.

Diagnosis. Gele kleur van de huid, braking van zwarte stoffen, die ook door den stoelgang ontlast worden, groote benaauwdheid en krachteloosheid, hevige koorts. Snel beloop en groote sterfelijkheid, even als bij de pest.

Zij ontstaat aan de kusten van West-Indiën, maar slechts



In den Geneeskundigen Boekhandel van H. D. SANTBERGEN te AMSTERDAM, worden uitgegeven:

Dr. G. HUME WEATHERHEAD, Verhandeling over de Hoofdpijn, hare verschillende oorzaken, voorbehoeding en genezing. Uit het Engelsch vertaald. 12o .... f 1.20

Dr. G. BLUMRICH, korte Schets der Ontleedkunde. 32o .... „ —.80

HIPPOCRATIS Aphorismi; de Aphorismen (*korte Stellingen*) van HIPPOCRATES. 32o .... „ 1.20

Ἱπποκράτους Προγνώστικον καὶ Προῤῥητικά. HIPPOCRATES Voorspellingen en Voorzeggingen. 2 Deeltjes. 32o .... „ 2.80

MISES, Vergelijkende Ontleedkunde der Engelen. gr. 8vo .... „ —.60

MISES, Bewijs dat de Maan uit Jodium bestaat. gr. 8vo .... „ —.60

J. OVERDUIN, Leere der Scheikunde, bijzonder wat de eigenschappen en verhoudingen van de bestanddeelen der ligchamen betreft, aangemeten aan den tegenwoordigen toestand der Wetenschappen in het Electro-Chemische tijdperk. gr. 8vo .... „ 2.50

C. M. LUSARDI, Verhandeling over de Cataracta Congenita of aangeboren Staar, met Aanmerkingen en Waarnemingen over de vordering van het gezigt bij blindgeborenen, welke met goed gevolg geopereerd zijn. Met platen. Uit het Fransch vertaald, door P. J. v. WAGENINGE. gr. 8vo. „ 1.80

